

RITTINGER RUDOLF VISSZAEMLÉKEZÉSE AZ I. VILÁGHÁBORÚRA ÉS AZ OROSZ HADIFOGSÁGRA

Rittinger Rudolf joghallgató volt Budapesten. Egyéves önkéntesi katonai szolgálatát a cs. és kir. 6. vartüzér ezred budapesti osztályánál töltötte. Később Bács-Bodrog vármegye főispáni titkári hivatalában dolgozott. A háború kitörése után rögtön megkapta behívóját budapesti ütegéhez, amelyet hamarosan Przemyslbe irányítottak. 1915 május elején, a vár eleste után orosz hadifogságba került.

Visszaemlékezését eredeti feljegyzései alapján készítette. Ezeket egy erre a célra készített bőrzacskóban, a csizmája szárába bevarrva hordta magával, hogy a motozásoknál ne találják meg.

A Hadtörténelmi Levéltárban található visszaemlékezése három részből áll: az elsőben Przemysl ostromát írja le, a második részben orosz fogságának emlékeit veti papírra, a harmadik rész különböző tárgyi emlékek gyűjteménye, ebből az időszakból.

A przemysli eseményeket a történetírás részletesen feldolgozta, ezért itt csak néhány adatot szeretnék kiemelni emlékeztetőként. Przemysl vára a Monarchia egyik helyőrsége volt Galiciában. Az osztrák—magyar hadsereg főparancsnoksága 1914. augusztus 18-án érkezett a várba, ahová a főhadiszállást telepíteni szándékoztak. A vár azonban még nem állt készen a harcra. A várparancsnokság több rendeletével igyekezett azt biztonságossá tenni. A mellvédeket homokzsákokkal erősítették meg, a munkásosztagokat is felfegyverezték és lökiképzést kaptak. A cs. és kir. Hadseregparancsnokság szeptember 3-án engedélyezte az övonalban és a közvetlen közelben fekvő falvak lerombolását. A lakosokat a városba telepítették, de két problémával nem számoltak. Az egyik, hogy az ellenség tisztjei az osztrák—magyar hadsereg egyenruhájába öltözve, a sok menekülővel együtt beszivárogtak a várba, ahol felderítést végeztek. (Várparancsnokság op. nr. 37/5.) A másik, hogy a megnövekedett számú polgári lakosság élelmiszerellátásáról egyáltalán nem gondoskodtak.

Lemberg eleste (szeptember 11.) után a Przemysl környékén levő valamennyi előretolt egységet visszavonták a várba. Szeptember 22-től az orosz csapatok a várat körülzárták. A várvédők ezután kirohanásokkal igyekeztek az ellenséget nyugtalanítani, tágitani az egyre szoruló gyűrűt, megkönnyíteni nyugat felől a felmentő hadsereg előretörését. Az orosz hadvezetés a várat nagyerejű rohammal igyekezett rövid idő alatt elfoglalni, mivel híreket kapott a központi hatalmak csapatainak a vár felmentésére irányuló támadó hadműveleteiről. A támadást a délkeleti és keleti oldalon tervezték, ahol több fontos pontot elmulasztottak megszállni a várvédő csapatok. Az október 7-i támadás azonban meghiúsult, az orosz csapatok nagy veszteségeket szenvedtek és a cs. és kir. 3. hadsereg a várat felszabadította. Lemberg visszafoglalásának kudarca után a hadsereg kénytelen volt ismét visszavonulni, és a magára hagyott várat az ellenség újból körülzártá (november 8.). Az orosz hadseregparancsnokság ekkor a vár gyors elfoglalása helyett a védők kiéheztetése mellett döntött. November 19-én érték a várat az első orosz repülőbombák, amelyek szemben a védőrség tehetetlen volt. A december 10-i kitörés során az

előretörő m. kir. 7. és 8. honvéd gyalogezredek katonái, az együttműködés hiánya miatt, saját tüzérségük előkészítő tüzébe kerültek. 1915 februárjától már az egész város, beleértve a csapatokat is, éhezett. A hadsereg főparancsnokság március 16-i op. 8080. számú rádiótávírata értesítette a várparancsnokot, hogy a felmentő támadás elakadt, és parancsot adott: a védők Sambor irányában törjék át magukat a hadsereghez. Erre azonban a teljesen kiéhezett és legyengült várórség már nem volt képes. Przemysl 1915. március 22-n kapitulált.

EMLÉKIRATAIM

az

1914—1918. évi

VILÁGHÁBORÚRÓL ÉS OROSZ HADIFOGSÁGRÓL

I. rész

PRZEMYSL

1. A háború kitörése, bevonulás.

Bács Bodrogh vármegyénél teljesíttem 1914. év júliusában szolgálatot, midőn a háború kitört. Közvetlenül e mozgalmas napok előtt Skultéty alispán áthelyezett a főispáni titkári hivatalból az alispáni hivatalba, mivel az ott szolgálatot teljesítő és beteget jelentett Jeisel Henrik tb. főjegyző a katonai ügyeket nem volt képes ellátni. Alig tanulmányoztam át azonban úgy nagyjából a mozgósítási iratokat, s alig hogy belemelegedtem azokba, a háború máris kitört és én 1914. július hó 29-én délelőtt már meg is kaptam a Budapesten székelő 6. számú vártüzérezredhez a névre szóló behívómat. Mit volt tennem, sebtiben átadtam hivatalomat, összeszedtem cókormányomat és még aznap este vonaton elutaztam Szabadkára.

Odáig bizony még első osztályon utazhattam, de bezzeg Szabadkára érve, beállott a mozgósítás első napjának éjfélje, amikor is beszüntették a személyforgalmat és így onnan már csak hadi vonattal folytathattam utamat. Így kerültem már az első két órában a piros bársony ülésről a szalma ágyásig, amelyen szemeimet be nem hunyva, ugy reggel 6 óra felé megérkeztem Budapest-Józsefvárosi pályaudvarra. Innen villanyoson kimentem a Laudon laktanyába,¹ ahol zászlóaljamban feküdt, s ott azonnal jelentkeztem az ezredtörzs irodájában. Még délelőtt megvizsgált az orvos, egészségesnek talált, délután a kaszárnya padlásán felszereltek régi, de elég jó állapotban levő vártüzér ruhával, estefelé a tisztek átvették és értékelték a raktárakba beadott civil ruháinkat és koffereinket, este pedig már ment a terefere a kantinokban és latolgattuk a holnap eshetőségeit.

Bevonulás, elutazás Zomborról, megérkezés Budapestre. Szivem csak úgy sajgott, a fájdalomtól, hiszen még két hónapja esküdtem meg az én szeretett feleségemmel, alig egy hónapja hogy haza jöttünk a kék Adriáról, ahol a mézesheteket töltöttük, s máris ott kellett hagynom a boldogságomat és eleget kellett tennem a haza hívásának. Most hogy ugy a távolból látom az eseményeket, úgy érzem, hogy két kő között morzsolódott a lelkem: fájtt otthagynom szeretteimet, sajgott a lelkem ifju feleségem és szeretett édesanyám után, de valami titkos ösztön hajtott a még soha nem látott után, valami ugy ösztökélt a bizonytalan felé. Most már tisztán tudom, hogy előérzeteim nem csaltak: eleve éreztem a bevonulás első napjától kezdve, hogy hosszú-hosszú ideig nem lesz alkalmam látni szeretteimet, nem fogom érezni az otthon meleg tüzeit és hogy sok mindennek kell majd elkövetkeznie, míg ismét visszakerülhetek ahhoz a ponthoz, ahonnan elindultam...

¹ Laudon lovassági laktanya: IX. Timót u. 3.

2. Útban Przemysl felé.

Július 30-án a Laudon laktanyából a már kész menetzászlóalj átvonult a Kőbányán, Pongrátz út 19. szám alatt fekvő községi elemi iskola helyiségébe, s további parancsig itt táboroztunk. Az átvonulás nem ment oly simán. 58 kilós teher a vállamon, szorított a katonamundér, de még az elakadt ágyúkat is ki kellett emelnünk a homokból. Bizony itt már megesett velünk az, hogy a 6 ló által vontatott ágyúkat 16 embernek kellett a homokból kézierővel kiemelnie, ami persze nem ment egész simán és minden káromkodás nélkül. Már itt észlelhető volt a rangfokozat hiányának nagy hátránya és altisztjeink basáskodása, ami a jövőt illetőleg nem igen volt kecsesítő.

Úgy ahogy elhelyezkedtünk az iskolában. Itt egészen összebarátkoztam Dományi tüzmeisterrel és igyekeztem őt barátságomban tartani, hogy azután később hasznát vehessem. Július 31-én éjjel már telefonista szolgálatot tartottam, s ebbeli minőségemben jutott tudomásomra, hogy az éjjel már ki is ragasztották az általános mozgósítást elrendelő parancsot. Ugyanaznap a délelőtti gyakorlatnál egy ormótlan vasrúd esett a lábamra, de maródi visiten² az orvos úgy kidobott, hogy lábam alig érte a földet. De az a hasznom még is lett belőle hogy beosztottak telefonistának...

Augusztus hó 2-án ágyúinkat és a municiót a Józsefvárosi p. u. bewaggoniroztuk és útra készen állva vártuk az indulásra a parancsot. 3-án a Laudon laktanya melletti gyakorlótéren felesküzünk „császárra és királyra”, még ma is jól emlékszem a tábori pap szép beszédére és az esküt követő kardrántásra, mikor az augusztusi nap teljes fényében reá vetette sugarát a sokszáz kardra és sok napbarnította magyar arcra. Már este hallottuk tisztjeinktől, hogy valószínűleg Przemyslbe visznek bennünket, de ott nem sokáig fogunk maradni, mert Warsó ostromára vagyunk kijelölve.

Ugyaneznap megjött az én kis feleségem és itt tartózkodott 7-ig Kőbányán. Így majdnem minden szabad időmet vele töltöttem s bizony még éjszakánként is kiszöktem a kerítésen át a hotelbe, csakhogy vele lehessenek...

Közben bekerültem a század irodába, s ott dolgoztam. Kapitányom: Ludwig Neuber nem igen szívesen látott ott, de Dományi tüzmeister ismerve a katonai iroda minden fortélyát, mégis csak megtűretett vele engem is. Augusztus hó 7-én este jött meg a parancs, hogy 11-én indul a zászlóalj, de hogy hová, az a parancsban nem volt megjelölve. Általános találgatás: végeredményben úgy döntöttünk, hogy egy vártüzérezászlóalj nem mehet máshova, mint Przemyslbe. Augusztus hó 9-én még egy jó napot csinálunk magunknak, bemehettünk a „városba” s ezen szabadságot arra használtuk fel, hogy jól megfürödtünk a „Hungária” fürdőben, utána pedig az iskolával szomszédos vendéglőben alaposan megvacsoráztunk és besöröztünk. Ez volt az utolsó pesti szórakozás, s bizony sok idő mullott el, míg újra élvezhettük a polgári élet és nyugalmas idők arany szabadságát.

Végre augusztus hó 11-én reggel tényleg elindultunk. A már készen álló szerelvénybe még így is egész délelőtt tartott a bewaggonirozás, a legénység és a tisztek elhelyezkedése, a konyhák felállítása, az ételmezési waggonok megtömése, s ami a fő, a pályaudvarra kitérdült rokonok és ismerősöktől való elbűcsúzódás. Nehezen is gördült ki az a szerelvény, amely minket 6-os vártüzéreket szállított, s amelyet oly sok keserű sírás és csók között mi is alig akartunk viszontlátni.

Óriási volt a hőség. Nyitott marhawaggonok a legénység részére, három személykocsi a tiszteknek. A legénység az ajtóknál szorult össze, hegyin-hátán egymásnak. Emlékszem, nem is mentünk messzire, már is megindult az italozás és nótázás, már is elfelejtettük szeretteinket és latolgattuk a háború eshetőségeit. Így érkeztünk el 7 órára Hatvanba, reggel pedig Kassára. Az éjszakát a század irodának kinevezett waggonban töltöttem, szálami rudakkal megtömött zsák volt a fejpárnám és rizzsel teli zsák a matracom. Takaró persze nem kellett, hisz oly kellemes nyári éjszaka volt, hogy nyitott ajtónál tereferéltünk. Kassán az étteremben megreggeliztem dr. Erdélyi Imre barátommal, majd délfelé Eperjesre érve, szomorúan állapítottam meg, hogy nagyanyám nincs künn a pályaudvaron, pedig Kassáról is táviratoztam neki. Mint évek múlva kisült, szegényke nem mert az állomásra kijönni, mert félt a katonáktól. Jól is tette szegénykém...

² betegvizsgálat

Eperjes és Orló állomás között délután egy kis méhecske megszurta bal tenyere-met, ami igen heves fájdalmat okozott. Délután 4.58 perckor átléptük a magyar határt. Midőn vonatunk átgördült a Dunajecz hídján, Müller főtűzmester éppen egy szomorú magyar dalt intonált, s bizony könnyezve néztünk vissza a folyó másik partjáról a magyar földre. Gondolataim elkalandoztak az én szeretett feleségemhez és édesanyámhoz és ismét erőt vett rajtam az az érzés, hogy de sokára is fogom ismét láthatni őket. Könnyeztünk Müllerrel együtt, de nem fordítottuk meg fejünket, ne-hogy lássák a többiek elérékenyülésünket. Szégyen lett volna ez még akkoriban...

Augusztus hó 12-én este 9 órakor érkezünk meg Neu-Sandecz állomására, ahol a kivonult lengyelek igen nagy lelkesedéssel fogadtak bennünket. De ez volt aztán az utolsó lelkes fogadtatás is, mert innen kezdve, már csak üres állomások és katonai szervek fogadtak bennünket. 13-án délben Nowy-Saczban ebédeltünk, majd egy elég kellemetlenül eltöltött éjszaka után 14-én pénteken reggel, porban és piszokban megérkeztünk Przemysl várának egyik külső állomására. Parancsnokunk azonnal jelentkezik a zárt borítékkal az állásparancsnokságnál, ahol azon utasítást kaptuk, hogy a zászlóalj helyezkedjék el egy, a Szán partján álló istállóba mindaddig, míg újabb parancs nem érkezik. Tehát itt a Szán partján kezdődött meg számomra a világháború. Przemysl volt az első megálló. Úgy volt, hogy innen megyünk tovább nehéz mozsarainkkal és ágyúinkkal Ivangorod, Luck és a többi orosz vár ostromára. Dehogy — bevételére. Másképpen nem is lehetett. Przemysl csak pihenőhely. S örök pihenő, temető lett legtöbbünk számára.

3. Przemyslben.

Három nappal és három éjjel tartott az ut Przemyslig. A mozgósítási terv szerint csütörtök estére kellett volna a várba lennünk, a gyengén kiépített galiciai vasu-tonalak azonban sehogy sem bírták a felvonuló katonaság lázas tempójú szállítását, minden megrekedt, minden összetorlódott, s így is 12 órás késéssel érkezünk meg első rendeltetési helyünkre. Waggonhiány is mutatkozott már a vonalon, s a torló-dások és megrekedések miatt egyik felvonuló vonat késett a másik miatt.

A Szán partján kijelölt istálló nem egy használhatatlan istállóépület, hanem mint a napiparancsmondotta „egy egészséges illatú” löistálló volt. A legénység fele még ebben az istállóban sem fért be, a másik fele a szabadban táborozott le, egyik része sátrakban, a másik pedig Isten szabad ege alá. A 6.-ik század bekerült az istállóba, tehát szerencsés volt. A büszke Kaiser brigád egyes tagjai legalább fedél alatt voltak.

Betegem és rossz hangulatban érkeztem meg Przemyslbe. Fél arcom rettenetesen feldagadt, valószínűleg huzatot kaptam, vagy valamelyes fertőző³ okozta a gyulla-dást. A kiwaggonirozás meglehetősen lassú menete és kellemetlen egészségi állapo-tom még idegesebbé tett. Jól emlékszem, későn délutánra járt az idő, midőn végre a század úgy ahogy elhelyezkedett az istállóban, a századirodát pedig az egyik „kocsis-szobában” rendeztük be. Ez már valóságos luxus helyiségnek tetszett. Este 6 óra felé elvetődünk egy kis zsidó korcsmába, ahonnan feleségemnek megírtam első impressióimat. „Itt rettenetes a helyzet, 300 ezer ember van itt összezsufolva, egy zsemle 10 fillér, s ettől eltékozva oly piszok van, hogy az ember ebbe fog bele-pusztulni...” Azt is augusztus hó 14.-én írtam meg haza, hogy holnap (15.-én) reggel indulunk Warsó felé, hogy mi igaz belőle nem tudom, de annyi biztos hogy elindu-lunk szombat reggel hatkor. Ugy is történt. Elindultunk, de nem Warsó, hanem a VI. védőkerület Siedlicka nevű I. számú várerődítmény I/I. számú Lysicka nevű alerődítményébe meneteltünk, ami a várostól kb. 20 km távolságnyra volt. Ide gya-logolt az egész zászlóalj és itt töltöttünk el különféle épületekben három napot, leg-inkább semmivezéssel és örökös vexaturákban⁴, állandóan „marsbereit”⁵, sohasem tudva azt, mi lesz velünk, hol ébredünk holnap. Három napi bolyongás és ide-oda taszigálás után a zászlóalj azt a parancsot kapta, hogy vonuljon a IV. védőkörlet területén fekvő Pikulice községbe, s ott a nagy lovardát foglalja el. Ez keserves me-netelés, fáradtságos cepekedés és huza-vona után végre megtörtént és a legénység jómagammal együtt ismét bekvártélyozta magát egy „istállóba”. De ez már uri is-tálló volt, „lovarda”, amelyben „boxokat” csinálhattunk és friss szalmán feküdhet-

³ fertőzés

⁴ fázasztó gyakorlatozások

⁵ harcckészültség

tünk. Kút is volt az udvarban, ott meg is lehetett mosdani, amit bizony Pestről való eljövételünk óta nem igen tehattünk. A legénységnek azonban itt sem volt nyugta. A zászlóalj három századát kivezényelték az ugyanazon védelmi körzetben fekvő és egy hegyoldal lankáján elterülő „Urinovka” erdőbe, ahol aztán megkezdődött — amint később látni fogjuk — a végleges berendezkedés. A századiroda egyelőre Pikulicén maradt, ott maradt mindvégig a zászlóalj iroda is, míg a 8.-ik századot kivezényelték a radymnoi hídfő védelmére. Igen sajnáltuk ezidőben szegény pajtásainkat, akik a várból kivonulva kénytelen voltak nyílt támadásba menni az oroszok ellen. Ehhez a vártüzérek ekkor még nem voltak hozzászokva. Később látni fogjuk, milyen jól is járt a 8.-ik század, s mennyire nem voltak „sajnáltraméltók”...

Míg a századiroda Pikulicén volt, irodai beosztásom mellett az is feladatomból, hogy a legénység részére naponta kétszer kiszállítandó ételmezési kocsikat, „Fahrküche”, fegyveresen kísérem és azok védelméről gondoskodjam. Ez nem épen volt könnyű feladat. Minden jelszót, minden „Feldrufot”⁶ pontosan tudni kellett, minden körletszámmal és paranccsal tisztában lenni kellett, mert könnyen megesett, hogy az ember felé egy-egy golyót eresztettek a német nyelven nem igen tudó ruszin népfelkelők, vagy legjobb esetben is visszazavarták a konyhát és ilyenkor a legénység étlen szomjan várhatott órákon át, s ezért másnap „rapport”⁷ járt. Amellett az előfogatot adó lengyel paraszt is oly értelmetlen és félenk volt, hogy ha a legkisebb gyanusat is észrevette, belevágott a lovak közé, s ilyenkor az ételek és italok bizony nagyon összekeveredtek a kocsikban. Így ment ez napokon keresztül. Az erdőben lakó társaim ilyenkor megbízatásaik tömegével láttak el, kinek irni kellett, kinek venni, kinek pénzt küldeni, s így tovább, állandó „összekötő” voltam a századiroda és a tábor között. Gyakran jártam hivatalosan a városba is, s az ilyen utakról szóló beszámolásomról írom aug. 23-án feleségemnek, hogy „én vagyok a tábóri zsidó, aki vesz és elad”. S midőn egy alkalommal a városban vásárolt vadonatúj bőrkamásiban⁸ jelentem meg barátaim előtt az erdőben, nevetve hecceltek azzal, hogy no már jól mehet az üzlet, ha a haszonból bőrkamásnit is tudtam magamnak venni.

Nem sokáig tartott ez a dicsőség sem, mert 25-én parancsba jött, hogy a század irodáknak is ki kell vonulniuk az erdőbe, ez meg is történt, kapitányostól, parancsnokostul, magazinostól⁹ együtt kihurcolkodtunk a szép „Urinowka-Wald” déli szélén elvonuló országút mellett fekvő Jägerbe, és ott rendezkedtünk be a továbbiakra nézve, mert már nem igen készülődünk sem Warsóba, sem pedig Oroszországba.

29-ik születésnapomat, 24.-én betegen töltöttem. A sok szalmán való fekvéstől nyakamon kisebb nagyobb pattanások keletkeztek, amelyek elmergesedtek, s bizony hetek teltek belé, még teljesen kigyógyultam ezekből a kellemetlen kelevényekből. Ehhez járult még meghüléssem is, erős gyomorfájdalmaim voltak, s így a háború kezdő napjai nem igen kellemes impressiókat hagytak meg bennem.

Przemysl városa a kapkodás és felkészületlenség szomorú képét mutatta ekkor. A felvonulási tervek mind úgy készültek, hogy mi fogjuk megtámadni az oroszokat, még pedig saját hazájukban. Előcsapataink fogják nyugtalanítani az ellenséget, s így hadseregünknek kényelmes felvonulási lehetőségei lesznek. Ezzel szemben a valóság: rémhír — rémhír után. Az oroszok, a kozákok már mélyen bent járnak Galiciában. Lemberget fenyegetik, lázasan kell készülődni Przemysl védelmére...

Przemysl, az a titokzatos russzofil¹⁰ város, a Szán folyó partján, még ekkor nem mutatta meg igazi ábrázatát. A lakosság legnagyobb része nem is gondolt a menekülésre. A hadsereg felvonulása nagyszerű üzleti lehetőségeket rejtett magában. Senki sem akarta ezt elmulasztani.

Egy hét alatt teljes volt a zür zavar. De nemcsak a legénység és alakulatok elhelyezésében, hanem a vár felépítésében is. A vár ugyanis még arra „várt”, hogy elkészítsék. Néhány szilárd páncélos betonerődön kívül nem volt itt semmi készen. Elképzelhető tehát a magas hadvezetőség hangulata, amikor az orosz előnyomulás napról-napra fenyegetőbbé vált. Przemyslben a vártüzérség vezetése alatt folyt az erődítési munkálatok. Oly mérvű átalakítások történtek, hogy az oroszok, amikor

⁶ jelszó

⁷ kihallgatás, jelentéstétel

⁸ boka-, lábszárvédő

⁹ raktár

¹⁰ oroszbarát

az átadás megtörtént [és] térképeik alapján igyekeztek átvenni az egyes objektumokat, ahogy sem ismertek azokra. A Pikulice község előtt elterülő VII. védőkerület legnagyobb részén kiirtottunk és a föld színével tettünk egyenlővé egy egész sereg galíciai falut. Kezdtük a házak lebontásával. Ezek gátolták a kilátást akadályozták a kilővést, el kellett tűnniök. Részben leromboltuk őket, részben pedig midőn már nagyon sürgős volt, egyszerűen felperzseltük azokat. Heteken át fűrészeltük a gyümölcsfákat, vagdostuk ki a tűzrevalót. Legénységünk esténként fáradtan, de tele zsákokkal és kocsikkal érkezett meg a táborba. Ajtók, ablakok, székek, padok, állatok és sok sok gyümölcs került elő ily alkalmakkor. A kastélyok főúri berendezése már a tisztí barakokba került, vagy a lövészárkokba. Egy egy jobban berendezett „Unterstand”¹¹ így egészen barátságos képet nyert. Plüssfotelek, Biedermeyer butorok, képek, gyermekágyak stb. csinos összevisszaságban, de komoly értékben. Felbecsülhetetlen értéket képviseltek ezen butordarabok, vagy épületrészek a későbbi nyomorúságban, s nem egy életet mentettek meg az utókor számára Kniazice, Kupatyce, Kormanice és Hermanovice község egykori kincsei. . .

4. A hadsereg visszavonulása.

Augusztus hó 22-én napfogyatkozás volt. Minden kis darab üveget bekormoztunk, minden szabad ember az eget nézegette. A szokatlan látványt egyszerre csak irtóztató motorzugás reszkettete meg: jött méltóságteljesen, a fogyatkozó nap fényében uszva egy Zepelin. Meglátogatta a készülő várat. . .

S amíg Przemyslben a munkások ezrei és katonák tizezrei dolgoztak a 47 kilométeres övvnál elkészítésén, és a 17 kilométeres maggyűrű megerősítésén, a vár berendezésén, addig künn Galícia északi szélén már állt a nagy harc: életért való viaskodásba fogott a két nagyhatalom először összezsapó hadserege. Az oroszok főerejükkel ellenünk fordultak, s többnapos véres csatákban Lemberg elesett. E harcokban már részt vettek Przemysl későbbi bátor védőseregéből a legtöbben. A hadvezetőség célja tulajdonképpen Lemberggel az volt, hogy a galíciai harctereken felvonuló csapatok részére tábori várrá képezze ki. Erre a célra mindössze egy hadtestnyi erőt hagyott ott a munkálatok fedezésére, amely hadtest az orosz tulerőnek nem tudott ellenállni. Lemberg után jött Grodek, ezután a hirhették vált kulikovi útközet.¹² Mindenki menekült kétségbeesve. Az a pánik, mely itt kitört a 40—50 éves meglelt emberek között, átragadt természetesen a Lemberg közelében harcoló többi csapatokra is. Innen kezdve a visszavonulás már csak visszaroohanás volt. A Lemberg—Krakkói műút, melynek közvetlen szomszédságában állott a mi vadász-házunk, siralmas képet kezdett mutatni ugy szeptember 7-ike után. Középen haladt a trén¹³ ezer meg ezer szekere, jobbról és balról a gyalogság. S robogva amerre látott a tüzérség. Kidüledt szemekkel felpuffadt lóhullák mindenfelé. Törött tengelyű, szétesett kerékű elhagyott járművek, elhányt borjúk, sajtárok, kulacsok, bajonettek, fegyverek. . . A vérhas iszonyuan pusztított. Midőn egy-egy átvonuló csapat egy pillanatra megtorpant, a lovokról a tüzerek nyomban leugrottak, az árok széléhez rohantak és vér, vér mindenütt a nyomukban. . .

Majd egy hétig özönlöttek még a 3. és 4. hadtest seregei a városon keresztül. Elcsigázott, piszkos, rongyos, borotvátlan ijedt és szenvedő arcu emberek. Ha megálltak egy pillanatra a vadászház előtt, összetett kezekkel könyörögtek egy ital vizért, egy falat kenyérért, egy szippantás dohányért. Egy ezredes állt meg előttem egy szép napsugaras délután lóháton az országot porában és bankókkal teli pénztárcáját feltartva esengett egy cigarettáért. Midőn egy csomag cigarettát átadtam neki, leugrott lováról, nyakamba borult és összevissza csókolt. Emléklül nekem adta szép lovaglóostorát. . . Mi magunk az országoton elosztogattuk századunk minden tartalékját: konzerveket, dohánycsomagokat, szalámit, kenyeret, szappant. . . Szívünk megszakadt a látványtól, de mi is volt a mi segítségünk a százezrek nyomorában? . . .

Mig ez történt a mi századunk is lázasan dolgozott a részére kijelölt útegek elkészítésén és megerősítésén. Századomnak két 1861-beli 12 cm átmérőjű régi vas-

¹¹ földalatti laktanya, helyesebben: állás

¹² A m. kir. 23. honvéd gyaloghadosztály csapatai, két irányból közeledve, az esti szürkületben, egymást kölcsönösen ellenségnek nézve, harcba kerültek egymással

¹³ vonat

csövü ütege, két u. n. oldalazó ütege¹⁴ és egy 15 cm gyorstüzelésű Haubitz ütege volt. Az állások elkészítése, a maszkírozások¹⁵, a földalatti laktanyák „Unterstand”-ok elkészítése, a szükséges munició beszerzése, az épületek, ajtók, ablakok, deszkák kiszállítása a központokból, a földmunkálatok irtóztató tömege, emberfeletti munkát rótt a legénységre. Nap nap után kora reggeltől késő estig dolgoztak az emberek, robotoltak és még hozzá minden különösebb parancs vagy erőltetés nélkül, tisztán jókedvből, s a haza iránt érzett kötelező tiszteletből és szeretetből.

Az otthonnal nehezen indult meg a levelezés. Habár én, bevonulásom óta, naponként irtam haza lapot, sőt igen gyakran levelet is, jómagam igen nehezen tudtam levélhez jutni. Szeretett feleségemtől augusztus hó 26-án kaptam az első táviratot és 27-én az első levelet Przemyslbe való elutazásom óta. Ez napokon át igen aggasztott, mivel otthonról semmi hírt nem tudtam, másrészt nap nap után vártam felmentéséről szóló értesítést, amely bizony nemcsak nem jött meg idejére, hanem a vár körülrázásáig egyáltalában nem jött meg. Augusztus hó 26-án ismét megbetegedtem, valami náthaláz lepett meg, gyomrom is fájt, úgy hogy az irodában való teendők elvégzése bizony nehezemre esett. Dományi tüzmasterrel, aki az irodát vezette jóban voltam azonban, s így minden zökkenő nélkül éltem át ezeket a beteges napokat is.

Augusztus hó 29-én ismét bent voltam a városban, ahol a gőzfürdőben megfürödtem, megberetváltkoztam, nyíratkoztam és megkezdtem az u. n. przemysli szakállam növesztését. Elhatároztam ugyanis, hogy szakállt fogok növesztetni a vár ostromának emlékére, s bizony ezen szakállam szépen meg is nőtt, amint azt a várban 1915. február havában rólam készült fénykép szépen meg is mutatja. . .

Szeptember hó 11-én végződött a második lemergi ütközet. A 8-as honvédek egy heti utóvédharcos visszavonulása következett Przemysl felé. A 23-ik honvédhadosztályt a 7-ik ezred fedezte és 17-én ugyszólván az utolsó percben érkezett be a várba. A vár teljesen meg volt töltve a visszavonulók seregével. Mindenki ott akart maradni. Az összes beteget a várba hozták. Minden ezred- és századiroda ide menekült. Minden Galiciában levő kórház ide mentettek be, minden municiót ide koncentráltak, minden vasuti szerelvényt ide futott be. . .

Egyéni életem közben lassan csordogált. A vadászházban levő irodában elég jól el voltunk helyezkedve: ott lakott kapitányom egy külön szobában, szép nagy szoba volt a századiroda, ahol Dományival együtt mi is laktunk. Volt ott raktárunk az élelmicikkek részére, sőt az udvarban baromfit és disznót is tartottunk. Kis virágos kertünkben rózsák is nyilottak és egy ilyen utolsó sárga rózsát boritékban haza is küldöttem posta útján kis feleségemnek, amelyet az meg kapott, leprélt és bekeregettetett. Még most is szeretettel őrizzük. Szeptember 2-án nagy öröm ért: csomagot és levelet kaptam otthonról, ami persze egy vártüzérnek nagy dicsőség volt, mert biz' nem igen osztogatták a csomagokat. A csomag ismét felzaklatta már-már megnyugodni készülő lelkületemet, sokat kíváncsoztam haza, s feleségemnek írott leveleimben állandóan azon panaszkodtam, hogy kevés levelet kapok tőle és mi lesz felmentéssel. Persze az késett. . .

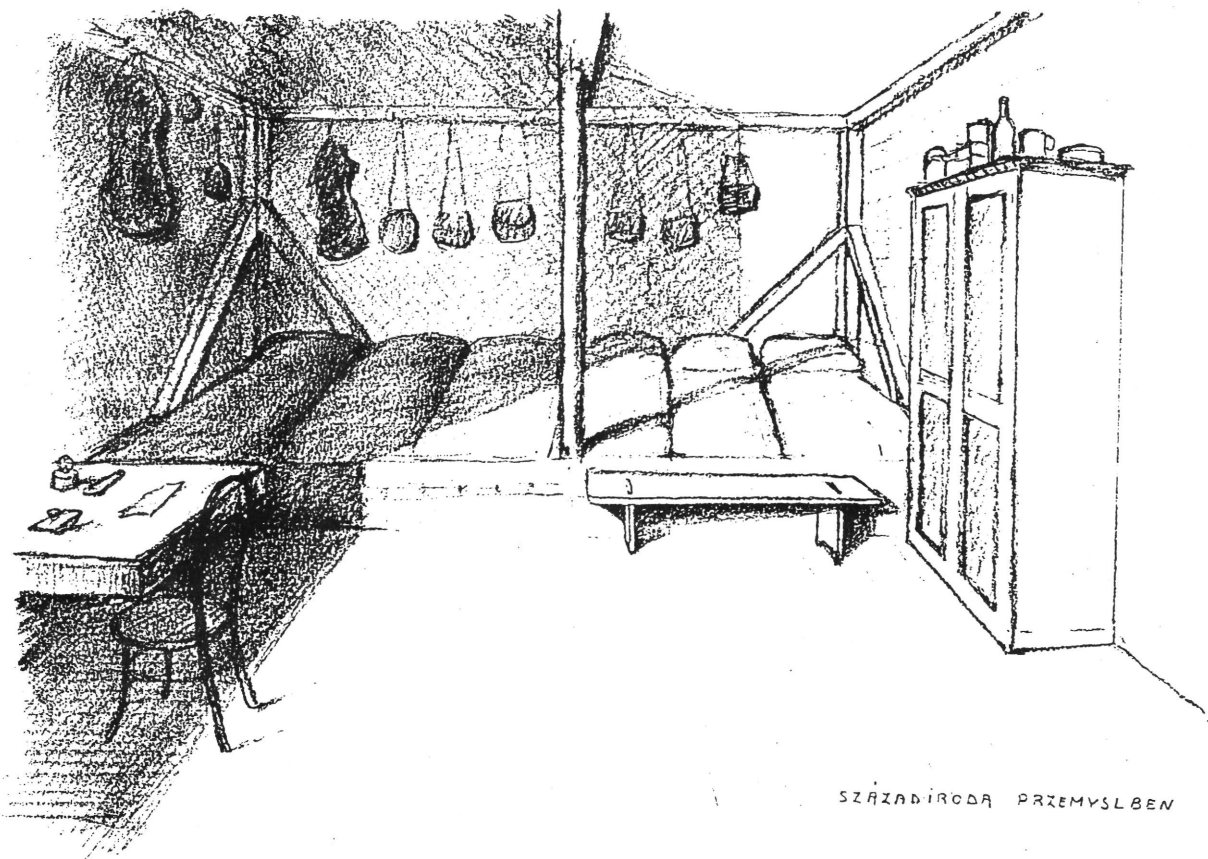
Szeptember hó 2-án kelt levelemben írom: „Térzenét is hallok eleget: az egerek cincognak egész éjjel”. A vadászház ugyanis deszkából épült, melynek falai között az egerek bőséges eledelt és elhelyezkedést találtak az időjárás viszontagságai ellen. Szeptember 5-én levágtuk az általunk kövérre hizlalt disznót, és nagy lakomát csaptunk, amelyre a század tisztjei és önkéntesei és a jóbarátok meg voltak hívva. Bor is akadt bőven, így tehát a háborús előhangulatot sikerült egypár órára kellemessé tennünk.

Szeptember hó 15-én azonban váratlan intézkedés folytán el kellett hagynunk az országot mentén fekvő kellemes helyiségeinket és be kellett az irodával vonulnunk az „Urinowka” erdő kellős közepébe. Itt már az iroda is, mi is földalatti „Unterstandba” kerültünk, amelynek munkálatai jó sokáig eltartottak s bizony legjobb igyekezetünk dacára sem tudtuk magunknak azt a kényelmet és csint biztosítani, minő a vadászházban volt.

Szeptember hó 16-án közlöm feleségemmel, hogy úgy halljuk nem sokáig leszünk nyugodtan, úgy sejtem, hogy egynéhány nap múlva mi is benn leszünk a „tűzben”. S tényleg 18-án megszűnik a rendes postaforgalom, tábori posta lépett életbe, 25-én

¹⁴ a holt terek lezárására szolgáló üteg

¹⁵ álcázás

SZÁZADIRODA PRZEMYSŁBEN

pedig megjelent a várparancsnokság parancsa, mely szerint „teljes hadi állapotban vagyunk”. Szeptember 25-én irtam haza utolsó két lapomat is, s amelyet dacára a fejetlenségnek feleségem még meg is kapott. E napon beállott a külvilággal való érintkezés utolsó pillanata, mivel a várat az oroszok kezdték már körülzárni.

5. A vár körülzárása.

Mig a legénység vállalva munkájával igyekezik a várgyűrűt úgy a hogy „hadi-állapotba” hozni, s mig a 100 ezernyi munkástömeg erdőt irt, hidat ver, földet tur, házakat robbant és falvakat perzsel, addig a városban a kémek dolgoznak és előkészítik a talajt az orosz hadsereg számára. Az előtereken már kisebb csatározások folynak, járőrök szalasztják meg egymást, észak és kelet felől egyre jobban nyomulnak elő az oroszok jellegzetes figurái. A dél és nyugat azonban még szabad. Innen még sokat is remél a vár gazdasági vezetősége, most akarják pótolni azt, amit évtizedeken át elmulasztottak, most akarják behozni azt, amire egy várórségnek szüksége lehet. Rádásul megeredt a jó galíciai eső, amely igazán ragadós és kiadós volt. A készletek a szabadban megáztak, tönkrementek. Amit menteni lehetett „megmentették”, de nem a katonaság számára. Mentett a civil lakosság annyit, amennyi befért, hogy aztán tízszeres és százszoros áron adja el azoknak, akik életüket áldozták a kalmárkért.

Lassanként elvonult a „mezei” hadsereg. A védőórséget megerősítették. 17-én érkeztek be az utolsó csapatok, ugyanaznap a 3. hadseregparancsnokság elhagyta a vár területét. Az előző nap este 10 órakor kiadott feladat a következő volt: „A vár egyelőre magára lesz hagyatva, végsőkéig tartandó”. A vár pedig veszélyes helyzetben volt. Az élelmezés 90 napra volt biztosítva, de az átvonuló 3. hadsereg vonata abban nagy pusztítást végzett és ezen felül még mintegy 2600 ember belőlük a várban is maradt. Ezen felül kitűnt, hogy a vár nyugati, illetve délnyugati övvonala oly szerencsétlenül volt megépítve, hogy a vártól 3—3,5 km-re a Szán hidjához közel feküdt, amiáltal a Werk¹⁶ VI., VI. a., VI. b. és VII. erődök védelme lehetetlenné vált. Ha az ellenség a nyugati részen fekvő magaslatokat megszállja és onnan az erődöket tábori ágyuinak tüze alá veszi, úgy a vár nem tarthatja magát.

Szeptember 19-én ellenséges ágyútűz közepette berobog a várba várt benzinvonat, s ezzel elérkeztünk az utolsó külvilági érintkezéshez. Másnap már csak a huszárjárőrök kísérhetik meg a kimerészkedést az előterekre.

Tulajdonképpen szeptember hó 18-án kezdődött Przemysl várának első ostroma. E napon adták le az orosz útegek Medyka felől az első „bemutakozó” lövéseiket.

Szeptember hó 24-ig több ízben nyugtalanítjuk az oroszok Nizankovice-Sanok felé irányuló felvonulási vonalát. E napon újabb komoly lépés történt. Megtámadtuk a déli fronton fekvő Walawa, Liskowice, Bykow és Pleszowice községben merészkedő oroszokat. Azok udvariasan kitértek előnyomuló csapataink elől s amint este a mieink bevonultak, az oroszok ismét elfoglalják régi pozíciójukat. Mégis sikeresek a kitörések, mert zavart keltenek az ellenségben.

Szeptember 27-én hajtja végre az első komoly akciót a 46. honvéd gyalogdandár déli iránybani kitörésével. Szybenika és Fedropol irányában nyomulnak előre derék honvédeink, támogatja őket a tüzérség, amennyire ócska ágyuinkkal azt tehetjük. Már-már úgy látszott, hogy sikerült elfoglalniok Fedropol községét, midőn az átkarolás veszélyére való tekintettel a Werk VI.-ban székelő Tamássy¹⁷ parancsot ad Festl altábornagynak¹⁸ a visszavonulásra. Az izgalmas színjáték véget ért, amelyet én látcsövemmel mintegy „páholyból” néztem végig és a fáradt honvédek visszatérhettek a városba, a meleg kaszárnyákba. Tapasztalat, tanulság: felszerelés gyatra, hiányos és silány. Ágyuink kritikán aluliak, nem érik el az ellenséges tüzérséget. S ily felszereléssel nézünk a dicső jövő elé...

Október hó 1-én Rabi¹⁹ vezérkari százados érkezett a várba Taussig Aladár főhadnagy-pilótával légi uton és tájékoztatja a parancsnokságot a haderő helyzetéről.

¹⁶ védőkörlet A vár körül nyolc (I—VIII.) védőkörletet alakítottak ki

¹⁷ Fogarasi Tamás Arpád altábornagy 1914. szept. 23-tól a m. kir. 23. szegedi honvéd gyaloghadosztály parancsnoka, a cs. és kir. 3. hadsereg utóvéd csapatai élén került Przemyslbe, ahol a harcoló csapatok parancsnoka lett. A vár eleste után orosz fogságba került.

¹⁸ Festl Lehel altábornagy, a m. kir. 46. honvéd gyalogdandár parancsnoka

¹⁹ Franz Raab cs. és kir. vezérkari százados

Október 2-án délután jelentkezik előőrseinknél Radko Dimitriew, a Przemysl körülrő orosz hadsereg parancsnoka, gyalogsági tábornok parlamentere, aki „főlsleges csverontás elkerölése végett” a vár átadására hívta fel Kuzmaneket²⁰. Természetesen csunya visszautasításban volt része, mire aztán október 3-án kitért a pokoli zenebona. Reggeltől délután 3-ig ágyúztatta az erődöket Radko Dimitriew, mire 4-én mi is továbbmegyünk. Az északnyugaton fekvő III. védőkerületben Tamássy ujjabb kitért rendelt el, amely későn estig tartott, de amelyben mi 6-os vártűzerek egyáltalán részt nem vettünk, miután más körletben volt. Egyébként e napon tartottuk meg ágyudörgés közepette Ferenc József névnapját. Délután 3 óráig pontosan szölt a „térzene” s az ebéd alatt nem egy gránát csapott le az ünneplők szomszédságában. Így aztán átesett a vár is az első tüzkeresztségen.

Ezzel a végső akkorddal be is zárult a vár. Lassanként mindenfelől oroszok fogtak körül bennünket és a gyűrű mind szorosabbá vált. Beérkezett a főhadiszállásról Frigyes főherceg biztató üzenete is, de mi még sem voltunk jókedvűek, mert megérezttük, hogy Radko Dimitriew valami rosszban töri a fejt. . .

6. A vár első ostroma.

Amint fentebb említettem századirodánk kikerült az Urinowka-erdő fenyői közé. Itt az erdőben, a hegy oldalában, a századirodától mintegy 200 méternyire állítottuk fel a 6-ik század tüzérségi megfigyelő állomását. A megfigyelésben részt vettek kapitánytól kezdve jóformán az összes tisztek felváltva és jómagam is beosztást nyertem erre az állásra. Amellett ki lettem telefonistának is rövidesen képezve, úgy hogy a fenyőfa tetején elhelyezett megfigyelőben és az az alatt megépített telefonfülkében nemcsak napokat, hanem heteket is töltöttem el. A fák tetején elhelyezett megfigyelőben volt felállítva egy 15-szörös és egy 12-szeres nagyítású Zeiss távcső az előtérp és az ellenséges tüzérség állandó megfigyelésére. Sajnos a tüzérségi megfigyelő mindent kellett, hogy megfigyeljen, legkevésbé az ellenséges tüzérséget azonban. Feladatunk volt az ellenséges felvonulás szemmel tartása is, ami nem volt épen könnyű feladat, lévén Nizankowice községbe kb. 12 km légtávolságban a megfigyelőtől, már pedig a nagy országot — amelyen az oroszok vonultak — ott feküdt.

Hüvös, szeles, esős éjszaka volt a 4-éről 5-ére virradóra. Fáradtan és kimerülten ültem a távcső előtt és fülemre szinte odatapadt már a „hörmuskli”²¹, midőn úgy 4 óra tájban irtóztató dörgés rázta meg fenyőfámat. A vak sötétségben először is tájékozódni kívántam. A dörgés és dübörgés egyre fokozódott. Percek tellettek el anélkül, hogy valamit is láthattam volt. Megijedtem. . . távcsövemmel hiába kutattam át a horizontot, sehöl egy fény, sehöl egy tájékoztató pont. A telefonkagylók egyre jobban zugtak, a dörgések egyre sürűbbek lettek. Hirtelen leszöltam az Unterstandban szolgálatot teljesítő Haller zászlóshoz, hogy jelentse Neuber kapitánynak a veszélyt. Mire elszaladt kapitányomért, a telefonon is jöttek már a kérdések: Was ist los? Mi van? . . .

Néhány perc múlva bumm. . . bumm. . . zzz. . . s már is estek be a gránátok az erdőbe. Mondhatom nem igen jól éreztem magam a fatetején. Egyedül voltam. . .

De ime jön is már futva Neuber kapitány és Haller zászlós. Átadom nekik helyemet és rohanok le a fatetejéről a telefon Unterstandba. Bizony isten jól esett. . .

Három napig tartott köröskörül a vad bombázás. A mi védelmi körzetünkben különösen Optynt lötte az orosz tüzérség nehéz ágyukkal. Optyn t.i. erős betonnal védett főröd volt, mely a déli részen a legkiugróbban feküdt. Ehhez férték a legjobb az oroszok ágyui.

A VII. védelmi körlet — tehát a mienk — is kapott bőven az ellenséges támadásokból. Az oroszok alig 100—150 lépésnyire megközelítik az erődöket, mindenütt kézigránátokkal és rohamlétrákkal dolgozva. Századomnak traditor²² ágyuival Optynt kellett támogatnia, míg a 61-esekkel az előtérpet kellett az oroszoktól megtisztítani.

Közben vad hírek terjedtek el. Hire terjedt, hogy a 10-es népfelkelők által védett I/1-es erőd elesett. Egy egész nap tellett el, rettenetes reménytelenségben és kétség-

²⁰ Hermann Kusmanek von Burgneustädten altábornagy, Przemysl várparancsnoka. A vár eleste után orosz hadifogságba került.

²¹ helyesen: Hörmuschel = fülhallgató

²² valószínűleg az il tiro rapido, a gyorstűzelő ágyú eltorzított alakja

ben, míg megtudtuk a valót. Radko Dimitriew kancsukával²³ és kartácstűzzel zavarta seregeit az erdőkre. Irtóztató kézítusa után a védőrség visszavonult az erdőbe, de még sikerült neki a kaput behuzni maga után. Az erősítésül odaküldött honvéd csapatok a szomszédos állásokból odasiető honvédekkel együtt kiszorítják az oroszokat, s miután parancsnokaik öngyilkosok lesznek, a benyomult oroszokat elfogják és lefegyverezik.

Október 8-án megszűnt végre a bombázás. A VI. védőkerület siralmas képet nyújtott. Az oroszok első erőszakos ostromkísérlete 1300 sebesült és 300 halott katonába került. Megkezdődött a nagy temetés. Egy héten keresztül járt a mi századunk is temetésre. Kivezényelték a legénységet a halottak eltakarításához. Először csak a védővön belül lehetett eltemetni a saját halottainkat. Az ut a Werk I.-től az előerődökig telve volt sirhantokkal. Külön elkerített sirhelyet kaptak azok a hős orosz katonák, akik behatoltak az erdőbe. Néhány 100 méternyire a Werk I/1.-től nyugosszák örök pihenőjüket.

Közvetlenül az erődítmények alatt feküdtek az orosz hullák. Temetetlenek és oszlásnak indulók. A lövészárkok telve voltak velük. A szöges drótokon ugy fűgtek, mint varjak a homokban. Körülbelül 15 000-re becsülték számukat... Egy krumpliföldön egy egész zászlóalj feküdt. Körülöttük sok fegyver, hátizsák, kenyértarisznya és rengeteg sok lőszer. S az előtérből még egyre hozza a siró szél a panaszkodó és üvöltő hangokat...

Sem a rettenetes hullabűz, sem a förtelmes látvány nem tartották vissza embereinket, orvosainkat és beteghordozóinkat a segítség nyújtásától. Bennük még megvolt a jószándék. Csak az oroszok dultak-fultak mérgükben és lőtték tovább az erődöket, hogy senki ki ne léphessen az előtérbe.

Hogy mennyi volt a tényleges veszteség az oroszok részéről azt soha megállapítani nem lehetett. Hogy igen nagy volt: az kétségtelen. Radko Dimitriew, a bolgár renegát²⁴ emlékezetessé tette nevét az bizonyos...

De Radko Dimitriew tudta mit csinál: közeledett már a várhoz vészes gyorsasággal tábori hadseregünk, maga előtt hajtva az oroszokat. Nem akart Dimitriew Radko két tűz közé kerülni, s a déli oldalról lassan, észrevétlenül a vár másik három oldalán folytatott erőszakos támadások leple alatt elvonta a várt körülzáró csapatait. Mi mindezt nem tudtuk. Láttuk és jelentettük a csapatmozdulatokat, de a várparancsnokság ezt arra magyarázta, hogy az oroszok megerősítéseket küldenek az északon és keleten támadó csapataik számára. S Radkónak megint igaza volt: A 3. hadsereg II. hadtestének 28. hadosztálya már ekkor Rokietnicán, a 44. hadosztály Nizankowicen állott és a 2. hadsereg már Dobromilt érte el. Október hó 8-án estefelé Helicha stützpunkt²⁵ távbeszélőn jelentette a várparancsnokságnak, hogy Dienes Márton cs. és kir. 2. huszárezredbeli huszárörmester járőrrel ott jelentkezett. A tábori hadsereg első járőre...

Október 8-án este sok boldog ember volt Przemyslben. Hetvenkét óra óta ekkor aludtak először igazában.

Przemysl vára megmenekült! Te Deum a városban, a polgárság hálálkodik, örömnünnepet tart a parancsnokság és két napos pihenőre tér a 6. vartüzérezred 6-ik százada.

7. A vár felszabadítása. A Mageirán.

Az a kényszerű szünet, mely beállott a vár első ostroma után, alkalmas volt arra, hogy egy kissé rendbe szedjük magunkat; a lázas izgalmak után jól esett egy keveset pihenni, megfürödni és megberetválni. S elmélkedni, nézelődni, jegyezgetni, leveleket írni. Október hó 9-én este 9 órakor irom haza szeretett feleségemnek, hogy nem történt velem semmi nagyobb baj, élek... Másnap értesitem édesanyámat, öcsémet, nagyanyámat, tisztviselőtársaimat szerencsés megmenekülésemről. Naplóm at igyekszem pótolni, mely bizony a nagy harcok alatt kényszerszünetelt. Engedélyt kaptam a városba való bemenetelre is. Kissé rendbehoztam magam, bevásárolgattam, elláttam magam melegebb holmikkal. Az idő csunya, esős, sáros, a

²³ szíjból font, rövid nyelvű korbács

²⁴ átálló, áruló

²⁵ támpont, támaszpont

hegyek reggelenként fehérlettek. A ragadós sárban nehéz a közlekedés, egyik táborhelyünktől a másikig bizony órák kellene, míg odaérünk. A nedvességtől átáznak bakancsaim, nedvesek lesznek ruháim és bizony jól esik éjjelenként a telefonunterstandban a szolgálat, ahol legalább meleg van és nyugodtan hagynak. Ezen néhány pihenőnk alatt azonban künn tovább folyt a harc. Az ellenség a vár északi arcvonala előtt csak Radymnóig, a délin pedig csak Nizankovicéig húzódott vissza. A magas hadvezetőségnek ahogy sem tetszettek a nyugalmi napok. Harc kellett újból. A 23. honvéd hadosztályt október 10-én kivezényelték Sosnicára, amelyet 12-én el is foglalnak. 14-én támadtak Nizankovicéira. Itt véres harcok folytak. Hadseregpárancsnokságunk itt elszámította magát. Mint később kitűnt, 3 orosz hadsereg állott itt meg. Már az ostrom alatt láttuk, hogy lázasan dolgoznak arra az oroszok. Betonállásokat, drótkadályokat készítettek Mageira magaslatán és körülötte. Irtóztató nehéz harcok folytak itt a legendás Mageira birtokaért.

Október 19-én Hrusatyce mellett folytak a harcok. A honvédhadosztály parancsot kapott a Mageira elfoglalására. Ez volt ugyanis a legmagasabb pont és elfoglalására azért volt szükség, hogy a várba vezető egyetlen vasutvonal szabad legyen. A szállításokat akartuk folyamatba tenni. Az előnyomulás azonban nem ment könnyen. Kamienice és Liskovice is sok munkát adott. De végre, megfelelő tüzéségi előkészítés után, melyben századomnak is részt vett az egyik ütege, valamint az előterepre kivonult 30,5 cm-nek irtóztató munkája után végre 19-én délután sikerült a magaslat elfoglalása. A Mageira rettentő áldozatokat követelt mindkét részről. Mégis tartanunk kellett, mert a vár szerencsétlenül berendezett vasuti összeköttetései folytán csak erről lehetett szó a készletek pótlására.

Közben a várórség kebelén belül is fellépett a kolera. Ehhez járult a Mageirán fekvő hullák ezreinek eltemetlensége és orrfacsaró bűze. Rettenetes áron gondoskodni kellett a hullák eltakarításáról, ha nem akartuk azt, hogy a Mageirán levő csapatok is a kolera áldozataivá váljanak.

A Mageira 315 méter magas állásainak elfoglalása azonban még korántsem jelentette az ottani harcok befejezését. Biztosítani kellett a környező dombok elfoglalásával és az oroszok visszaszorításával e kiugró pont helyzetét, hogy a vasutvonalon megindult forgalom biztosítható is legyen. Fontos volt az oroszok által nagyon megerősített 284-es, támpontképpen kiépített orosz positionnak az elfoglalása. Október hó 19-től 25-ig tartott ez a vagy 150 óras nagy harc, melynek eredményeként elfoglalhattuk ezt a kényes pontot. S aztán jöttek az árkászok: és hozták a várból a sok drótot, árokfát és minden szükségeset. Másnap már bevehetetlen volt az állás...

Mig künt az előtérben folytak a csatározások, századom otthon maradt része tovább folytatta az építkezéseket és megerősítési munkálatokat. A zászlóalj egy része még mindig sátrakban volt elszállásolva, a legénység tagjai közül sokan megbetegedtek, meghültek, gondoskodni kellett fedett helyiségekről és a téli fűtési lehetőségekről. Erdőben laktunk ugyan, azonban a fákat kimélnünk kellett, nehogy fedezékeinket az ellenség elől feltárjuk, munició s raktárainkat maszkírozniunk kellett, nehogy egy egy eltévedt gránát odataláljon. Tehát folyt a munka otthon is, nem igen volt pihenő. Saját csapataink támogatása, az elesettek temetése, építkezés, napi szolgálat...

Kevés pihenő, sok kötelezettség. Nehéz szolgálat, kevés jó. Szigorú fegyelem, kevés megértés a tiszték részéről. Sok kíváncsi és kevés elismerés. Ezek voltak a vár-tűz ezidőbeni keservei...

Jómagam teljesítettem nehéz szolgálatomat. A telefonnál és a távcsonél. Sem éjjelem, sem nappalom. Ha nem voltam kimondottan szolgálatban, a századirodában dolgoztam. Október hó 18-án haza irt levelemben már erősen panaszkodtam a kimerültség miatt. 21-én bent voltam ismét a városban, ahol megfürödhettem. Le akartam magam fényképeztetni, de ez lehetetlen volt. Több százan állottak a fényképezés előtt. Mindenki haza akarta küldeni legalább a fényképét. Október hó 16-án két tábori újságot küldtem haza feleségemnek. Mint évek múltán kiderült, meg is kapta azokat. Ma pedig midőn e sorokat írom, mosolyogva olvasom azokat a naív híreket, melyek azokban megjelentek. Október 20-án irt lapomon pedig csodálkozom azon, hogy „hát az oroszok Magyarországon is bent voltak?” Annyira el zártak bennünket a világtól, hogy még ezt sem tudtuk!...

Október hó 25-én nagy öröm ért. Otthonról kapott leveleim és lapjaim között két fényképet is kaptam feleségemtől, melyeket gondosan eltettem és az egész további kálváriám alatt ezek a fényképek voltak egyedüli reményseim és örömeim.

Október hó 29-én a városban voltam a legénység részére téli ruhát „faszolni”²⁶, amelyet első sorban a még mindig sátrakban tartózkodók között osztottunk szét. Ha nem is voltak elsőrangúak ezek a téli holmik, de legalább valamelyes meleget mégis biztosítottak azok hordozói számára.

8. A vár második körülzárása.

Novo Georgievsknél az oroszok átkarolták a németeket. Hindenburg kénytelen volt visszavonulásra elhatároznia magát. Tábori hadseregünknek is abba kellett hagynia a Szán-menti nagy csatát és vissza kellett vonulnia. Vereség nélkül, stratégiai okokból. És a fényes hadsereg elhagyta a várat. A vár magára maradt.

Még utoljára meg akarták édesíteni a keserű pirulát és november hó 2-án Károly trónörökös végigjárta az erődöket, az övonalat. Csak a tisztek várhatták a magas vendégeket. A legénységnek nem volt szabad mutatkoznia. Az erődök előtti utvonalon, ahol a kocsik minden erőd előtt megállottak, minden támpont előtt Károly trónörökös fogadta a tisztikar jelentését. A jelentéstételnél és bemutatkozásnál sok derűs epizód játszódott le. Századomból csak Neuber kapitány és két alantás tiszt lehetett jelen a vadászkunyhó előtt elhúzódó országuton felállított küldöttségben. Sok érdekeset beszéltek erről a fogadtatásról.

Október 30-án közlöm a feleségemmel új címetem. Ugy látszik valamelyes felsőbb rendelkezés értelmében az eddigi címet megváltoztatták. Ezentúl Feldpost 152. szám alatt levelezhetünk. Ugyancsak nem soká. . .

November hó 1-én beállott a tél. Hőfűvés és nagy hideg. Ugyanaznap közlöm feleségemmel, hogy megindult a rendes vonatközlekedés is. Ugyancsak nem soká.

November hó 6-án megjelent a szomorú hadparancs: . . . „az általános helyzet azt követeli, hogy hadseregeink Przemysl környékéről elvonuljanak, s másutt alkalmaztassanak . . . ez okból lehetséges, hogy az ellenség ismét körülzárja és ostromolja Przemyslt . . . legyetek férfiak, vitézek és bátrak, mind eddig. . .”

És november 9-én újból összecsaptak fejünk felett a hullámok. Az oroszok megint teljesen körülzártak bennünket. Megkezdődött ezzel Przemysl második, sokkal nehezebb, sokkal szomorubb, de nem kevésbé dicsőséges története. . .

Közben sürűn irogattam haza a leveleket és lapokat. Otthonról jómagam is kaptam üzeneteket, sőt két csomag is érkezett feleségemtől. Sütemény és ruhaneműek voltak benne. November negyedikén irt hosszú levelem volt az utolsó, amit a második körülzárás előtt irt leveleim közül feleségem megkapott. Tele voltam keserűséggel az elmaradt felmentés miatt és keservesen panaszkodtam, hogy a sok munka és rossz bánásmód lassan lassan kimeríti minden erőmet. Gyakran voltak erős fejfájásaim, s úgy éreztem, hogy erőm fogytán van. Idegzetem a sok megpróbáltatást már nem igen bírta.

A főhadiszállás egyébként a vár körülzárásáról a következő hivatalos jelentést adta ki:

„A hadműveletek Galiciában tervszerűen és az ellenség zavaró befolyása nélkül alakulnak. Középgaliciának arra a területére, amelyet önként kiürítettünk, az oroszok nyomultak be. Przemysl újra körül van zárva. . .”

A tábori hadsereg által elfojtott város magára maradt. Közel 120 000 katona és vagy 30 000 civil. Túl sok ember arra a kis területre. Már a második körülzárás első napjain nyilvánvalóvá vált, hogy az élelmiszerkészletekkel baj lesz. A Szán folyó melletti csata a felhalmozott élelmiszerkészletek egy havi anyagát vitte el. November 2-án az élelmiszerkészlet csak 40 napra való volt. Szalma semmi. Éppen így baj volt az egyéb felszereléssel is. A téli felszerelés igen hiányos, építőanyag elégtelen, gyógyszer elégtelen, petroleum elégtelen, tea, gyufa szappan kevés. Munició a tábori tüzéség kivételével elegendő.

Feladata lett a várnak: az ellenséges erőt lekötni, az előnyomuló oroszokat zavarni, a védelmet tevékeny szellemben vezetni. Újból szükségessé vált különböző előtér-állások berendezése. Az erődvonal előtt kb. 3 km távolságban új védővonalat kellett

²⁶ vételezni

építenünk a déli részen, támpontokkal és védelmi állásokkal. Ezáltal az ellenségnek kiterjedtebb körzáró állást kellett elfoglalnia, több erővel. Az előterek védelmi vonalába beépített tüzérsséggel meg lehetett hosszabbítani ágyunk hatásvonalát és így a védelem tevékenyebben volt vezethető.

E célt szolgálták a kitörések. A második körzárás elején csak kisebb csatározások folytak, amelyekben a vártüzérség nem igen vett részt. Ezen kisebb csatározásoknak főleg az volt a céljuk, hogy a kívül maradt élelmiszerkészleteket, a vissza vonult tábori hadsereg által ott hagyott barakkokat és kórházakat behozza a váróvbe. Nem sok eredményt értünk el ezekkel a kisebb csetepatékkal.

November hó 11, 14 és 16-án, valamint 20-ika azonban már komolyabb munkában találja a várórséget. Megkezdődtek a rendszeres kitörések, amelyek december végén kulminálnak.

A december havi kitörések mindig akkor történtek, amikor a Kárpátok mentén valami aktió készült. A várnak főfeladata az volt, hogy az oroszok elvonulását arra megakadályozza és ezzel hathatósan támogassa a magyar határ mentén nehéz harcokat vivő tábori hadseregünket. A védőrség sokat szenvedett emberei ilyenkor mindig elhagyták a biztonságot nyújtó várat, kitörték a betonerdők mögül, ki a nyílt terepre: zavart előidézni a körzáró csapatban, megakadályozni az erősítések elküldését, sőt nem egy esetben újabb, friss erők felvonulását a Kárpátokból a vár alá kierőszakolni... Egy tényt leszögezhetek: Przemysl és az érte folyó harc megakadályozta az orosz mammut seregeknek a Felvidékre való mélyebb behatolását, ki-verte onnan őket, megőrizte Magyarországot az orosz rablóhadjárat fenyegető borzalmaitól. Ebben látom egyedül Przemysl várának legnagyobb érdemét...

December hó 9-én kitört a vár főtartaléka és a hozzá beosztott egyéb csapatok tömege a Pod-Mazuramin és Helichán át Olszány-Birca irányában. Tamássy altábornagy vezeti a kitörést, melyben elsősorban a 7. és 8. honvéd gyalogezredek vesznek részt, támogatják őket a huszárok, a tüzérek és a VIII. védőkerület előtérállásaiban álló 2. és 3. honvéd gyalogezredek. És minden mobil tüzére a várnak, tehát századomnak is két ütege. Közvetlen feladatunk volt a kitörőket az elindulásakor tüzünkkel erőlyesen támogatni és a balszárnynak Wystoszyne, Kniazycé és Fedropol irányában történő előnyomulását elősegíteni. A váróv ütegei egyébként körben mindenütt megszólaltak és az októberi napokra emlékeztető harci tűz kezdetét vette.

Az első napon az orosz körzáró csapatok előtérállásait foglalták el csapataink. Olszány községből kiverték az ellenséget. Srapnelltüzzel felgyújtottuk a falut, szétlőttük a templomtoronyát, ahonnan hanyatt-homlok menekültek az oroszok. A faluból egy ház sem maradt meg, csak a térképen található Olszány községe.

A második nap legélesebb harca a legendás 428-as magaslatárt folyt. Itt azonban megakadt az előnyomulás. A gyalogság már-már elfoglalta a magaslatot, amikor egyszerre irtóztató pánik fogta el az embereket, mert hátulról váratlanul saját tüzérsségünk lőtte az előrenyomulókat. Az összekavarodott csapatokat megnyugtani nem sikerült, a roham ereje megtörtött, az oroszok újra összeszedték magukat, ellentámadásba mentek, mire szerencsére jött a rendelkezés, hogy az egyik 30.5 ágyunk megkísérli szétlőni a Szybenikát. Éles moraj, levegőzugás, házmagasságú tölcserék, míg végre a hetedik lövés után teljes diadal: telitalálat a Szybenica ormán. Szerteröpülnek az oroszok, karok, lábak, fejek, egész testek, s vége az oroszok ottani hadállásának.

A 428-as magaslatnál történt események azonban megállították az előrenyomulást és a vár parancsnoka este 6 órakor az általános visszavonulást elrendeli. A vérrel áztatott, nagynehezen elfoglalt orosz állásokat szép csendesén ki kellett üríteni. A kitörés különben sem érte el a célját. Közel 800 halottat és sebesültet hiába áldoztunk fel, nem tudtuk megakadályozni a 428-as [magaslat elfoglalását] és a Szybenica előtti késedelmeskedés miatt a 81. orosz gyalogdandároknak a Kárpátokba való eltolását.

9. *Harc a vár felszabadításáért.*

A hadsereg főparancsnokságtól sürgős utasítások érkeztek arra vonatkozólag, hogy a várórség az eddigieknél nagyobb szabású kitörést hajtson végre. Megindult a harc Przemysl várának felszabadításáért. A tábori hadseregek útban vannak a vár felé. A várból a kitörés ismét a délnyugati irányban történik. A kitörő csapatok is ugyanazok voltak, mint előzetesen, parancsnokaik, katonáik teljesen ismerték a terepet és otthon érezték magukat. Indulás december 15-én a Pod-Mazuramiról és a Helicháról. Általános irány: Birca felé áttörni a gyűrűt.

Legelőször is el kellett foglalni a Paportenka—Kopystanka—Szybenica hatalmas hegylánc vonalán megerősített orosz védelmi állásokat. Óvatosan fogtunk hozzá. Irtózatos ágyutűzzel borítottuk el minden elérhető orosz állást. Sajnos most mutatkozott meg ismét, milyen elavult is volt a vártüzérség felszerelése. Az ágyuk nem sokat értek. Még talán a Pod-Mazurami és a Helicha előtérállásokba beállított 15 és 18 centiméteres ágyúink és haubitzaink²⁷ tudtak valamelyes eredményt felmutatni. Több mint 11 ütegünk lövi a hirhedté vált 428-as magaslatot. Egész napi váltakozó gyalogsági támadás után végre este 9 órakor elfoglalják hős honvédeink a legendás pontot. Csapataink itt éjjeleztek. Itt pihenték ki fáradalmaikat. Alig 100 lépésnyire az ellenség előtt. Ahogy már ilyenkor pihenni lehet. Aludni puskával a kezében, fél szemmel az ellenségen.

16-án alig pirkad, megindulnak hős katonáink. Hősiesen, véres rohammal beveszik a Namulovát, délután 3 óráig pedig elérik az Olszány-Birczai műutat a Paportenkától keletre és ott az erdő szélén fekvő maradnak. Végre este úgy hét óra tájban négy irányban megindított támadás árán a Paportenkán vannak az élőhalott honvédek s onnan egy ezrednyi oroszot vernek ki. Hatvan foglyot ejtenek, három géppuskát hoznak be és se szeri, se száma az orosz halottaknak. Kitűnt, hogy a Paportenka bombázásában résztvevő nehéztüzérségünk pompásan dolgozott. A Paportenka elfoglalásával elértük a kitörés célját: az út Bircza felé felszabadult. Ott sem voltak akkor már oroszok. Ez a december 16-iki nap volt a legfontosabb napok egyike Przemysl várának dicsőséges történetében. Ha a hadsereg főparancsnokság akkor helyesen gondolkodik és kiadja a parancsot a végleges áttörésre, a vár felrobbantására és a vár területének elhagyására, akkor a még egészséges, ki nem éhezett csapatok olyan példát mutathattak volna, amelyhez hasonló nincs a világtörténelemben. Ezt az alkalmat azonban elmulasztottuk.

December hó 17-én rettentő hideg volt. Nedves, havas idő; elmúlt a nap anélkül, hogy valami jelentős esemény történt volna. A decemberi est hamar leszállott, az élelemért hátra küldött katonák sehogysem tudtak visszatalálni a csapatokhoz, így a legénység étlen szomjan töltötte el az éjszakát, fekvé a földön, míg a hulló hó be nem fedte őket...

December 18-án, a kitörés negyedik napján, ismét a Kopystanka elfoglalása volt a cél. De az oroszok sem maradtak télenek. Az oroszok az éjjel minden oldalról erőket vontak össze. Selyvanov tábornok ur döntő rendszabályokhoz nyult. Délfelé és különösen délután már nagy erővel orosz támadásoknak voltak csapataink kitéve. Ezek végeredményben azonban célt nem értek. A Kopystankát elfoglalni nem sikerült, a csatározások egész nap váltakozó eredménnyel folytak, míg végre este 8 órakor a kitörő csapat parancsnoka: Tamássy altábornagy általános visszavonulást, illetőleg a várba való visszatérést rendelt el.

A négynapos harc 1000 halottjába és sebesültjébe került a kitörő 23. honvédhadosztálynak.

Ha összefoglaljuk az eredményeket, elmondhatjuk most évek múltán, hogy ezen kitörés egyike volt azoknak, amelyekre még örömmel mentek a honvédek, mert a hadihelyzet ismeretében fegyverrel akartak utat törni maguknak a tábori hadsereghez.

December hó 15—16-án erős támadások és 17-én elérik derék honvédeink az előírt vonalat és az ellenség gyűrűje át volt törve. A nyílt harmezón voltak és minden előkészület megtörtént arra, hogy 18-án Birczán át az orosz hadsereg hátába támadjanak. Az egyik támadó csoport már elérte Sanokot és Liskot s így csak 25 kilométernyire állottunk a tábori hadseregtől. Alig egy napi járóföldnyire...

Felsőbb parancsra, mégis vissza kellett vonulnunk, mert a tábori hadseregünket az oroszok a Kárpátokban erősen megverték.

10. Szent Karácsony a várban.

Míg ezek a harcok folytak, helyzetem a századnál erősen megrosszabbodott. Dományi tüzmeisterrel a barátság nem állandósult, hanem egyre jobban elhidegedett. Dományi típusa volt a továbbszolgáló k. u. k. tüzmeistereknek. Önző, végtelenül ravasz és minden anyagiast kihasználó ember volt. Nem átalott filléreket elcsórni az

²⁷ tarackágyúink

embertől, csak hogy pénzszeretetéet kielégítse. Kicsinyes és árulkodó volt, aki tisztjeinek állandó besugója, a legénységnek pedig árulója volt. Így köztünk is hamarosan megbomlott a harmónia, aminek természetesen én ittam meg a levét. Egy alkalommal rapport elé állított valami csekélységért. A velem amugy sem sympatizáló cseh kapitány: Neuber, alig is várta már ezt az alkalmat: kitett a század irodából és a december 19-iki napon én már Müller főtüzmaster ütegebe lettem beosztva szolgálattételre. Itt a földbe ásott laktanyában, vagy 60 ember között töltöttem december második felét, nem éppen a legjobb körülmények között. Nem állíthatom, hogy Müller nem volt jó ember; de közismert katonás magatartása, nyersessége, felettesei iránt érzett feltétlen engedelmissége ellenszenvessé tették őt a legénység előtt, és így magam is sokat türtem és szenvedtem el miatta. Különbséget nem igen tett velem sem Müller főtüzmaster. Sőt ahol lehetett, inkább azt a látszatot akarta elérni, hogy ő az uri embernek sem kedvez, neki mindenki egyforma, az első a szolgálat érdeke. Viszont igaz az, hogy ő maga is igen pedáns, rendkívül értelmes és bajtett tűzér volt, s nagyon egyszer mentette meg a század tisztikarát kisebb nagyobb bajoktól.

Igy teltek a napok a századnál. Rendes szolgálat tartása, inspektió, őrségbe vonulás — különösen a munició raktárnál — nem igen volt kellemes a szolgálat. Ott vezetett el egy keskeny erdei út a munició raktár mellett, s így éjjel nappal feszült figyelemmel kellett őrt állani, nehogy valami kellemetlenség érhesse az embert. Egy ízben majdnem előlöttem a „Feldrufot” nem tudó Solymos zászlóst, aki a keskeny erdei úton felém tartva nekem akart jönni és zavarba akart hozni hirtelen megjelenésével.

Közben az orosz gránátok is ellátogattak hozzánk és bizony a repülőgépek által ledobott bombák sem nagyon kímélték az erdőt. Akkoriban nekünk még nagyon tetszett egy-egy ilyen repülőgép megjelenése, elővettük fegyvereinket és ész nélkül lövöldöztünk rá, természetesen egészen céltalanul. Végre egy várparancsnoki rendelet véget vezetett ennek a szórakozásnak is.

Ha nem voltam szolgálatban, akkor is mindig akadt munka bőven. Müller főtüzmaster mesterien tudott kitalálni ilyen munkákat. Ágyuk állásait előkészíteni, új árkokat vonni, új futóárkokat kihányani, fákat döntögetni napirenden voltak. S amilyen arányban nőtt a kötelességteljesítés, oly arányban romlott az élelmezés és egyéb ellátás. December hó 15-én hoztuk a lóvágóhidról az első paripa pecsenyének valókat. Andorral fordult el a legénység legnagyobb része a lóhústól, pedig az egyre kisebbedő adagok után elérkezett az idő, mikor sirva könyörögtünk már a lóhús után is.

A na-gorachi vezetés események után — amelyben szerencsénkre semmilyen vonatkozásban nem vettünk részt — elérkezett a szent karácsony ünnepe. A tisztí étkezésekben, a legénységi barakokban karácsonyfákat gyujtottunk. Szép szál fenyőfák jutottak nekünk, hiszen fenyves erdő közepette éltünk. Hiányzott azonban a karácsonyfák alól sok-sok minden, hiányoztak a szeretetadományok, hiányoztak az otthoni levelek. Azt a keveset, amit a várparancsnokság kiutalt a karácsony szent estéjére, bizony hamarosan elfogyasztotta a legénység, s maradt részünkre a bú és bánat, a hazavágyás gondolata, és reménye az egykori szabadulásnak...

Jómagam a szent estét egy miskolci népfelkelő hadnagynak sátrában töltöttem, aki erre az alkalomra magánál látta vendégül a század négy önkéntesét. Tehát nem a mi tisztjeink, hanem a népfelkelő ezred egy ügyvéd tartalékos tisztje. A vacsora állott: borleves, gulyás-paprikás és mákos gubából. Persze utána bor és fekete kávé bőven. Kellemesen elbeszélgettünk, elénekelgettünk, megemlékezvén szeretett otthoniainkról és bőségesen könnyet ejtve az éjjel elmúltáig...

A karácsony két napja már munkában talált minket. A háborúban kevés idő jut a sentimentalizmusra, abból csak percek telhetnek, de annál több jut a rosszra.

Az oroszok karácsony ünnepére beszüntettek minden ellenségést. Úgy értesültünk az előtérállásban levőktől, hogy még ajándékokat is küldözgettek a legénységnek és tisztikarnak egyaránt. Valóságos fegyverszüneti napok állottak be az ünnepek alatt az egymással szemközt álló csapatok között.

Teltek a napok. Szolgálat, szolgálat és kevés pihenés. Őrség, földmunka, ordonánc²⁸ szolgálat, az ágyuk tisztítása, munició raktározás, élelmiszer fuvarozás stb. stb. Idegőrlő nehéz napok, pihenés kevés, élelem rossz, bánásmód kutyának való...

²⁸ küldönc

11. Újabb kitörés délnyugatnak.

A karácsonyi ünnepek látszólagos csendje alatt a tábori hadsereg ismét előkészített a várórség részére egy szomorú és véres eseményt. Jelezte ugyan, hogy újra megkísérli a Kárpátokból az előnyomulást a vár felszabadítása érdekében. A kitörés december hó 27-én hajnalban vette kezdetét. Kődös, borongós, szürke nap volt a 27-ike, amelyen a régi tervek szerint a régi utakon, az oroszok által is jól ismert módon hajtottuk végre. Ki a Helichán és a Pod-Mazuranin, neki a Paportenkának, 428 és 353 magaslatok, Szybenica, Struczina és a többi, erősen helyreállított orosz állásoknak.

A tüzérség parancsot kapott a legélénkebb támadásra; lőttük, is az előterepet amennyire ócska ágyúinkkal lehetett. Az oroszok óvatosak voltak. Jól kiépített állásaikban lapultak és onnan fogadták irtóztató fegyvertűzzel az előnyomuló honvédhadosztály egységeit. Egész nap folyt a csatározás, míg estefelé nyilvánvalóvá vált, hogy a legbátrabban előnyomuló 7. honvédezredbeli II. zászlóalj jobbról-balról elhagyatva egyedül állott a sötét éjszakában. Éjfélkor az oroszok, látva a zászlóalj elhagyatottságát, újra támadásba mennek, de a „vas zászlóalj” visszaverte azt.

28-án reggel óriási köd, alig lehet 50—60 lépésnyire ellátni. Reggel 7 órakor az oroszok támadásba mennek és áttörik a frontot. A 394. és 413. magassági pontok közötti mély völgyben levő vízmosás védelme alatt az oroszok megkerülték a honvédeket és betörték a vonalakba, így tehát a kitörésből, illetve támadásból védekezés lett 28-án reggel.

9 óra felé végre felszállt a köd és szabad szemmel látható az oroszok nagy tömege a 394. magaslaton, ahonnan elmozdulni nem mertek. Egészen estig a dombon maradtak beásva.

Az oldalon levő oroszok azonban úgy délelőtt 10 óra felé általános támadásba mennek át, és váltakozó harc után bekerítik az egész kitörő csoportot, amely így Olszány községnek a Szán folyótól a Roksyce közötti szűk területére volt szorítva, amely tény lehetetlenné tett mindennemű akciót. Hiába dobott a várparancsnokság újabb „kipihent erőket” az ütközetbe, az oroszok elérték céljukat: a kitörő csapatokat megfékeztek, visszaszorították. Megállottak és némán nézték, hogy a sötétség beálltával a mi csapataink visszavonulnak a várba.

A várba ezalatt megérkezett a tábori hadsereg főparancsnokság utasítása: „A 3. hadsereg további offenzívája elmaradt, a kitörés beszüntetendő”. Ismét megverték a Kárpátokban a Krautwald-csoportot és társait.

A mi veszteségünk: 728 halott és sebesült. S elfogyott a vár tábori tüzérségének utolsó löszere is.

Rettenetes két nap volt ez a két nap: a gyalogság irtóztató sokat szenvedett. Ez volt különben az utolsó offenzív akciója a várnak. Ekkor már mélyen bent gyökerezett a baj... Csak akkor még nem akarták a vezetők ezt észrevenni...

12. Az éhező vár.

December elejéig nem igen volt baj az élelmezéssel. A legénység is megkapta az előírt „háborús adagokat”. Csak mikor december elején bizonytalanná vált a vár felszabadítása, néztek kicsit utána az élelmezési raktárak fenekének. Ekkor aztán furcsa dolgok derültek ki. Kirobbant a nagy botrány. Az első körülzárás alatt senki sem törődött az élelmezés problémájával. Amikor a vár felszabadult, az előnyomuló hadsereget élelmezte mintegy [egy] hónapon keresztül. Leadtak irtóztató mennyiségű élelmet. A felszabadítás viszont rövid ahhoz, hogy a leginkább Magyarországból bejövő élelmiszervonatok pótolni tudják a hiányt. Főleg a vágómarha hiányzott és ezzel kapcsolatban a tej, vaj stb. A helyzetet súlyosbitotta, hogy a kb. 131 000 főnyi katonaságnak mintegy 30 000 civil lakosságot is nemsokára élelmezni kellett. Az előírt 3700 ló helyett pedig cca 27 ezer ló volt a várnak, amelyeket szintén élelmezni kellett, de amelyek szegények végre is minket tápláltak.

A vár — az akkor fennálló hadászati előírások szerint — 3 hónapi élelemmel lett volna ellátandó. Ez sem történt meg, éppúgy mint az sem, hogy a civil lakosság magát három hónapra élelemmel lássa el. Felhívták ugyan a lakosságot erre, de senki sem ellenőrizte, vajon a jelentett készletek megvannak-e. Így a gazdag lakosság elmenekült, s ott maradt a szegényje és a spekulánsok. Ez utóbbiak lettek részben a mi szerencsénk, mert tőlük legalább jó pénzért mégis lehetett valamit venni.

December közepe táján jelentette a várparancsnokság a hadseregfőparancsnokságnak, „hogy egy havi élelmiszerkészletünk a lovak részére január 10-ig, a legénység részére pedig január 17-ig lesz legfeljebb elegendő.”

A nagy tanácskozások első látható eredménye a legénységnek lóhússal való ellátása volt. A napi adag a következőképp alakult december hó második felében: 300 g hús, 100 g főzelék, 350 g kenyér, 100 g zwieback²⁹, 25 g só. Szomorú élelmezés, de lett ez még szomorúbb is.

Az élelmezési árak a szabad kereskedelemben ekkor már hihetetlenül felmentek. Alljon itt egynehány cikk ára: 1 komiszkenyér 8 Kor. (ona), 1 tojás 1 K., marhahús kiloja 8 K., kockacukor 12 K., tej literje 2 K.

Ugyanekkor a legénység heti keresete 1—2 Korona, a tiszték havi fizetése 200—300 Korona. Mindebből nem igen tellett már a sovány kincstári koszt feljavítására. De akinek még volt is magánpénze, venni az sem tudott, mert a spekulánsok a városban bujkáltak, s mikor került egy-egy szegény vártűzér a városba? Nagy hiány mutatkozott a zsiradékokban is. A legénységnek kijáró napi 50 gr szalonna már a mesék országába tartozott. Marhahús helyett lóhús járta már ekkor, a főzelék napról napra kevesebb és rosszabb. A végén már csak fehér, vagy cukorrépa. Vérhas és bélbaj lett a következménye. Sokszor darált kukoricalisztet kaptunk, burgonya ünnepszámba ment. De ez is gyakran fagyott volt. A só hiánya nagyon érezhető volt.

A legnagyobb és végzetes baj azonban a kenyér körül mutatkozott. December 10-ike után az előírt 700 g helyett már csak 350 g-ot adtak, de azt is milyet! A magyar katonának félfogára sem volt elegendő. Az éhség érzése mardosta őket. Jómagam kevés kenyeret ettem és így szerencsémre gyakran elcseréltem kenyér-adágjaimat egyéb élelmiszerre, leginkább tejre és vajra. Ez segített némileg rajtam. Azonkívül állandóan tartogattam magamnál tartalék adagokat arra az eshetőségre, ha már mindenből kifogytunk volna. Így a még Budapestről magammal hozott szalámirudam, konyakom és tartalék zwiebakjaim mind megvoltak még ekkor.

A legénység azon része, akik rendes evők voltak, bizony már nagyon éhezett. Találkoztam olyan csontvázzá aszott munkásosztágbeli szegény magyarral, aki kenyeret, ételmet kéregetett, s mikor néhány darab száraz kenyérdarabot adtam neki, kezét akart csókolni érte. Voltak olyanok is, akik a szemétdombon keresgéltek csontdarabokat és főleg kenyérhulladékat.

Mégis a lóhús volt a bajban a szerencse. A nyers lóhúson kívül készítettek „füstölt, pácolt, fagyasztott marhahús” címén oly élelmiszereket is, amelyről azt adták be a legénységnek, hogy „békebeli” készítmény. A lóbelekből lókolbászt gyártottak, s ezt szívesen ették a katonák, csak lett volna elegendő. Delikatesz számban ment a lósonka, de ezt csak messziről láthattuk, vagy szagolhattuk. Általában véve a tisztéknek tartották fenn az ingyencfalatokat. De hiszen ez érthető is volt. Mindnyájunknak ugy sem jutott volna ezekből. . .

13. Egyéb bajok.

Az élelmezési nehézségek mellett 1914 decemberében már a technikai és ipari felszerelésekben is fogyatékoság állott be. Az amúgy is elavult ágyúk teljesen kitéptek, s a legrendszeretlenebbül lehetett velük lövöldözni, és minduntalan saját csapatainkat veszélyeztettük.

Az elesett sorkatonaság pótlására beosztották a várövbbe a munkásosztágok fiatalabb embereit is. Ezek Wernndl-fegyverekkel³⁰ lettek felszerelve, ruházatuk az volt, amelyben a nyáron otthon, az utcán összefogdosták őket. A legtöbb kiskabátban kerültek a várba, s civil ruhájuk a sok munka közepette tönkrement. Ugyanez volt a cipők sorsa is.

Ruha egyáltalában nem volt a raktárakban. Még foltnak való sem, a legénység összevissza foltozgatta ruháját, némelyik úgy nézett ki benne mint egy „dummeraugust”.³¹ Lábszárvédők készültek zsákokból, hóköpenyek fehér lepedőkből a járőrök

²⁹ kétszersült

³⁰ 1867-ben rendszeresített, 1877-ben korszerűsített, egylövetű, 11 mm-es hátultöltős fegyver

³¹ madárijesztő

számára, örbundák helyett pelerinüket osztogattak, papírból készült mellényeket szalmával tömtek ki a szegény népfelkelők.

A fehérenműellátás sem volt jobb. Alakultak a városban hölgybizottságok, amelyek minden anyagot: lepedőt, asztalterítőt, függönyt és kézimunkát felhasználva fehérenműt igyekeztek varrni a katonáknak. Női ingeket és selyembugyikat osztogattak ki a legénységnek Przemysl várában az Ur 1914—15. esztendejében. . .

Nem volt ruha, de főképen nem volt cipő. Ezért az éhezésem kívül a hideg is alaposan megtizedelte a legénységet a várban. A tél hidege ellen semmi sem védte meg őket. A régi cipők talpai lassanként leváltak, míg végre feltalálják ennek is az orvosságát: fából csináltak cipőtalpat, vagy szurokba mártott ócska rongyot varrnak össze talpként.

Nincs ruha, nincs fehérenmű, nincs cipő és nincs gyufa. Egy század 4 csomag gyufát kap egy hétre, s a szálakat úgy őrzik, mint a tűzimádók. Így készülnek el az öngyújtók ezrei.

Elfogyott a szappan is. Kezdték később lófagyúból gyártani, de elég bűdös volt.

Hogy aztán a játékkártyától a vitézségi érmekig mi minden egyéb is készült Przemysl várában, az már szinte elmondhatatlan. Lózsirból glicerint a „rücklauf” ágyuk³² részére, gyertya, világítás részére, dohánypác a cigarettázók részére stb., ezer meg ezer variációban.

A sok nélkülözés, éhezés szenvedés nem is maradt hatás nélkül. Októberben már beköszöntött a kolera, ez ellen orvosság nem lévén, egész erődöket izolálni kellett. Azután jött a vérhas, tifusz, skorbut és sok minden egyéb, egészen a végelgyengülésig, az éhhálalig. . .

Szerencsére jómagam nem nélkülöztem ruha és fehérenműekben. Előrelátó voltam és összegyűjtöttem magamnak sok fehérenműt, ruhát és cipőt. Volt csizmám is, lábszárvédőm is, téli alsóm stb. Meleg kesztyű, hósapka, meleg takaró mind megvédett a nagy hidegtől. Élelmezésem is kielégítő volt: tudtam magamnak pénzért mindig keríteni egy kis soronkívüli ennivalót, általában nem voltam nagy evő, s így ezekkel nem igen volt bajom.

Sokkal inkább a lelki fájdalmak törték meg egészségemet. Az otthonnal való levelezés hiánya, feleségem utáni vágyakozás, a helyzet bizonytalansága, a durva és kegyetlen bánásmód, az erős fizikai munka kimerítettek.

Közben állandóan próbálgattam haza írni, mindenféle alkalmat és mende-mondát felhasználva. December hó 18-án írom a feleségemnek, hogy az idő gyönyörű, hónapnyoma sincs, egészséges vagyok és jól érzem magam. 24-én irt lapomban jelzem, „hogy a körülményekhez képest jól érzem magam” — de mit is írhattam volna mást, hiszen a repülőgépen továbbított lapok nagyon szigorúan meg lettek cenzurázva és a célom az volt, hogy lássák odahaza kezeim írását és biztosat tudjanak felőlem. Hogy ezen két lapom mily körülmények között került haza, soha megállapítanom nem sikerült, mégis úgy vélem, hogy ismerőseim jóindulatú pártfogása folytán repülőn tehettek meg az utat.

A repülőgépek hoztak néha-néha egy-egy újságot és természetesen egy-egy levelet és lapot a tiszteknek és protekciósoknak. Én a vár elesteig egyetlenegy lapot sem kaptam, ezzel szemben azonban hatot otthon tölem megkaptak. Működött a katonai rádió is, amely Buszkovicén volt felállítva. Természetesen a várparancsnokság üzeneteit adta le, éjjel után híreket is kaptunk, s akik ilyenkor a telefonoknál ültünk, sokszor hallhattunk új és friss híreket is. A dróttalan táviróállomás kizárólag az oroszoknak az egymás közti leadott híreit fogta fel és juttatta a parancsnokság tudomására.

Az orosz repülőgépek sem tétlenek ebben az időben. A déli órákban mindig megjelentek az öv előtt jó magasan, hogy aztán a város felett leereszkedve elvessék a maguk kis bombáit és annál gyorsabban távozzanak. Sok halált és bajt okoztak, de a végén már nagyon megszoktuk őket, és „kutyába sem vettük” őket.

Karácsony és újév között nem igen történt valami különös dolog. A legénység el volt foglalva az ő mindennapi munkájával, a tiszték éltek a maguk külön életét, nem sokat törődve a legénységgel, amelyet a főtűzmester és az altiszték irányítottak.

³² helyesen: rücklauf = hátrasikló

Jómagam is elmerültem az „*unterstand*” napi életében, dolgoztam, szolgálatot teljesítettem és „*epekedtem*” de hiába.

Magában a városban elég vidáman folyt az élet, ha néha napján valamiképpen betetődtem, bizony csak keserűség fogott el, látva azt, hogy némelyeknek milyen jó is megy, míg a tizezrek lassan elpusztulnak és meghalnak. De nem mindenki lehet ott bent sem. . .

14. *Lassú halódás.*

A sok nélkülözés, az általános legénységi testi elgyengülés, a gyakrabban előforduló szökések a várórség aktivitását csaknem lehetetlenné teszik. Künn a „*vonalon*” a január különben csendes hónap volt. Harcok nélküli harc az éhség ellen, amely egyre jobban mardosott. Bent a várparancsnokság látta már a helyzet reménytelenségét. Azért elhatározták, hogy Przemysl védőrsége Kusmanek tábornok vezérlete alatt hadseregcsoporttá alakult át és ennek megfelelően megkezdték a védőrség átcsoportosítását. Január hó 21-én megkezdődtek az erre vonatkozó rendeletek értelmében a csapatoknál a munkálatok, de a csapatok minderről természetesen mit sem tudtak. A csapatok élük a maguk szomorú és apatikus életét, küzdve a napi betevő falatért.

Jómagam is kimerültem már ekkor. Erőm napról napra fogyott, a sok fizikai munka felőrölte szervezetemet és január hó 24-én — egy hideg, havas és fagyos délelőtt — sáncásás közben összeestem és elájultam. Úgy szedtek össze az emberek és vittek be az *unterstand*-ba, ahonnan kocsival másnap bevittek a pikulicei *Marodenhaus*-ba³³. Ott feküdtem négy napig, az orvosok nem igen tudták megállapítani bajomat és ezért beküldtek egy nagy körzeti kórházba, a k. u. k. Festungsspital No. 2.-be³⁴ amely a városban levő egy nagy iskolában volt elhelyezve. Ott aztán többnyire bécsi orvosok kezelése alatt úgy február végére annyira összeszedtem magamat, hogy az ágyból felkelhettem, de bizony arról szó sem lehetett, hogy a századhoz visszamehessek. Nagyon legyengültem és lesoványodtam, s az orvosoknak nem volt szívük engem kiküldeniük. Utólag most magam is megállapíthatom, hogy erre nem is nagyon törekedtem. Ismerve jól a helyzetet és tisztában lévén az elkövetkezendőkkel, céltalannak láttam az egész akkori erőlködéseket, inkább azon voltam, hogy magamat jól összeszedjem egy esetleges kitörésre, vagy pedig egy még inkább lehetséges orosz fogságra.

A kórházban megismerkedtem egy csomó osztrák önkéntessel és altiszttel, mert egy ilyen szobában feküdtem. Ezek jó bajtársaknak bizonyultak és különösen egy fiatal aktív önkéntes, aki civil foglalkozásban már ötödéves orvostanhallgató volt, nagyon figyelmes és előzékeny volt velem szemben és talán végeredményben neki köszönhetem azt, hogy életben maradtam. Mikor *reconvalescens*³⁵ voltam, bizony nem egy izben fenyegetett a „*kiírás*” veszedelme, de az osztrák orvostanhallgató ilyenkor — még kisebb trükkök árán is— megmentett engem. A jó Isten áldja meg őt ezért a jóságáért. . .

Mig én a kórházban feküdtem, azalatt a bekövetkező február egy csapásra megváltoztatta a helyzetet. Az oroszok, úgy látszik, megelégtették a vár halódásának szemlélését és valószínűleg elhatározták a vár erőszakos elfoglalását. A jelek legalább is arra mutattak, hogy megkezdődött az oroszok offenzív periodusa. Úgy látszott, hogy az oroszok is átcsoportosították a várat ostromló sereget: összébb szorították a gyűrűt és arra törekedtek, hogy erőszakkal foglalják el a várat.

Február közepén az előtérállások már rettenetes állapotban voltak. A rengeteg és mindent beborító hó eltűnt és lett helyébe térdig érő sár. A föld felengedett, az állások kezdtek beomlani.

Február hó 17-én kezdték el vágni a tisztí lovakat. A többit már megettük. Február hó 24-én kiderült, hogy csak takarmányrépát adhatnak a legénységnek, amely állandóan összetűz az adagok kiosztásánál. Az étellemezést ekkor ismét leszállították és az egész napi élelem: 50 g *zwieback* és 90 g főzelék, de ez is takarmányrépa. Elrendelték azt is, hogy a kenyérhez ocsut, korpát és falisztet keverjenek. A kenyér

³³ gyengélkedőház

³⁴ cs. és kir. 2. várkórház

³⁵ lábadozó

ennélfogva majdnem ehetetlenné válik. A magánforgalomban hihetetlen árakat fizetünk egyes cikkekért. Cukor 24 K., tojás darabja 1,40 K., 1 kg vaj 20. K.

Tejet csak a kórházakban kaptunk, de csak a súlyos betegek és sebesültek. Magában a kórházban még úgy ahogy tűrhető volt a helyzet. Igaz az is, hogy egy békebeli kórházhoz képest rettenetes állapotok uralkodtak itt is, de legalább napjában háromszor megkaptuk az ennivalót, jó melegen és izetesen. Tea és feketekávé volt a fő eledelünk itt, és jó pénzért, legalább a zugforgalomban, tudtam magamnak vajt, szalonnát és egyéb ily cikkeket vásárolni. Az ottani zsidóság ki tudta mindig keresni az alkalmat arra, hogy a kórházba bejusson és itt méregdrága pénzért értékesítse a leginkább görbe uton szerzett cikkeket.

Érdekes jelenség volt a kórházban annak megfigyelése, hogy mikor küldtek ki egy csomó félig meddig élő embert a századokhoz. Ilyenkor egynéhány nap múlva kitörések történtek az előterepekre és a parancsnokság állandóan sürgette az emberek kiküldését. Vagyis röviden: a kórházból az emberek harcba mentek és nem volt ilyenkor semmi kimélet. Aki egyszer a századhoz visszakerült, annak a kitörésben is részt kellett vennie. Ez alól természetesen kivételt képeztek a szláv nemzetiségű katonák, akikkel már nem így bántak el. A csehek, ruszinok, polyákok³⁶ bizony nem igen küldték ki társaikat a kórházból, melyet ők tartottak megszállva, lévén kint a fronton „megbízhatatlan” elemek. A teljes kiszolgáló személyzet, az orvosok, a sanitécek kivétel nélkül szlávok voltak, a magyarok csak betegek lehettek, de az is rövid ideig, vagy a meghalásig. . .

A kórházban kegyetlen hideg uralkodott. Fűteni csak a súlyos betegek szobájában volt szabad. Ha ki kellett a betegnek mennie, tetőtől talpig fel kellett öltözködni, ha nem akart ujjában megfázni. Mindenfelé piszok és mocsok, rendetlenség. Volt egy „dysentheriás”³⁷ szoba, ahonnan naponként 8—10 halottat vittek ki. Még nézni is borzalmas volt. Javarást magyar honvédek és népfelkelők feküdtek benn. Egy izben bementem ebbe a halálszobába és meglepetten látom, hogy egy súlyos beteg öreg népfelkelő a fal mellett állva azt kapargatja, és a lehulló meszet csajkjával felfogja. Kérdésemre, vajjon mit csinál, azt felelte, hogy a csajkjáját akarja megtisztítani, mert rozsdás. Hóna alatt ágyához vezettem és lefektettem. Két óra múlva halott volt. Szegény öreg magyarom, még ekkor is a csajkjájára gondolt.

Januárban még irtam haza néhány levelezőlapot, amelyeket repülőgépen továbbítottak. Így kézhez vette feleségem a január hó 8., 17 és 26-án irt lapokat. De amint bekerültem a kórházba, már nem állott módomban több lapot írnom és bizony a vár elestéig nem is írhattam többet. A tábori ujságban közlést adtam le barátaimnak arra vonatkozólag, hogy hol fekszem. Így társaim a századtól több izben meg látogattak, legszorgalmasabb látogatóm azonban dr. Pump Károly ügyvéd barátom volt, aki hetenként bentjárva százada részére vételezni, engem meglátogatott és ilyenkor minden jóval ellátott. Soha sem fogom neki ezt elfelejteni.

Közben az oroszok mind közelebb merészkedtek a várhoz. Ennek megakadályozására február 9., 13. és 18-án a III. védelmi körletben kitöréseket hajtott végre a várőrség. Február hó 19-én pedig az oroszok mentek át a támadásba, betörnek a Helichára és a Pod-Mazuramira, de vitéz honvédeink véres harcok árán vissza és ki verik őket. Mi bent a kórházban mindezt a sebesültektől tudjuk meg, akiket bizony szép számmal hoztak be az ilyen kitörések után.

Az éhség egyre fokozódott és ennek megfelelően a legénység morális értéke is egyre csökken. Gyakoriak lettek a szökések, egymásután történnek öncsonkitások. Egymás után fogják el a figyelmetlen tábori őrsőket, amelyek a nagy kimerültség és éhség következtében már képtelenek is voltak a szolgálattelre.

A város felett egyre sűrűbben jelentek meg az oroszok biplánjai³⁸. Dobálták szorgalmasan a bombákat, sok sok anyagi kárt okozva és ember életet kioltva. Egy izben a kórház közvetlen közelében robbant a bomba, és amint később értesültünk, egy szekeret lovastól emberestül együtt agyonvert és egy szegény asszonyt, karján ülő gyermekével együtt halálra sujtott.

A helyzetet jól ismerhették az oroszok is. Valószínűleg a városban élő kémjeik útján megfelelően informálva voltak, mert röpcédulákkal árasztották el a várost

³⁶ lengyel

³⁷ vérhas

³⁸ kétfedelű repülőgép

és az előterepeket is, amelyekben átcsábították a legénységet minden jót ígérve nekik.

Igy érkezett el 1915 márciusa. A még csalóka, télbe játszó, de már a tavaszi szellők szárnyán lassan langyosodó március...

15. A végzetes március.

Míg a városban látszólag folyt a víg élet, ezalatt a védvonalban százával hullottak tovább az emberek. A sebesült és betegállomány március hó 3-án már 9000 beteg és 6500 gyengélkedő. A várnak eleddig 1452 halottja volt, az eltűntek száma: 3538. Fogyták tehát csak 5000, de szolgálatképtelen 18 000. A kórházak felszerelése pedig már teljesen kimerült. Gyógyszer igen kevés volt, kötszer alig valami.

A városban térzene és esti hangverseny járta. Jellemző a civil lakosságra, hogy egy utcának két házában tartott házkutatás eredményeképp 47 mázsa eldugott élelmiszert találtak. Ezalatt az előtérállásokban tétován, kidülledt szemekkel imbolgyogtak az emberek. Kolera, tifusz, skorbut, éhínség és csendes lassú halál várt rájuk.

A tábori felmentő hadsereg pedig nem jött. Hire jár, hogy Kusmanek ezt mondotta volna: „Nem hagyjuk itt magunkat megfogatni, mint egy egérfogóban, és ha a hadsereg nem jön ide, mi megyünk hozzá...”

Tervek készültek a nagy kitörésre. Átalakították a tábori hadsereg parancsnokságától vett utasítás szerint a vár védő őrségét áttörő hadseregcsoporttá. Az előkészületek megtörténtek, várták a parancsot. Az pedig egyre késett.

Március hó 13-án pedig erőpróba várja Przemysl hős katonáit. A IX. védelmi körletben egészen szokatlan időben — fényes nappal — megtámadják az oroszok a Na-Gorach állást, és azt rövidesen elveszik az osztrák 35. Landwehrtől.³⁰ 300 foglyot ejtenek és berendezkednek az előtérállásban. Az 5-ös honvédek által védett baticzei állást elfoglalni nem tudják, de a Na-Gorach elvesztése miatt ezen nagyon előretolt állást ki kellett üríteni. Már különben senki sem törődik az előretolt állásokkal, már mindenki érzi a véget.

Nap-nap után tárgyalások a hadseregfőparancsnoksággal az áttörés helyét és idejét illetőleg. Végre március hó 17-én megjelennek az áttörés keresztülvitelére kiadott irányelvek, tehát végre döntés történik.

A parancsnokság utasítására a várkórházakat az orvosok felülvizsgálják, és aki csak kicsit harc képes, kiküldik a csapatokhoz. Jómagam alig menekültem meg a kiküldéstől, de ekkor már a kórház parancsoló főorvosa tartott ott.

Március 18-án a tábori századokat megtömik minden jóval. Régi tartalék konserveket, bort, pálinkát osztogatnak ki, de az elgyengült szervezetek már nem bírják ezt ki. A tilalom ellenére az emberek nagy része megbontja a jéghideg konserveket, befalják, ráisszák a bort és meghalnak...

Ezren és ezren pusztulnak el mohóságuk következtében. Éjjelre nem egy század teljesen berugott, a csontvázzá aszott emberek az ital hatása alatt összeestek. A házak mellett hullák fekszenek, a hullák mellett konzerves dobozok...

A przemysli tragédia március 19-én játszotta utolsó felvonását. Éjjel 1 órakor kezdte meg a kitörő csoport az előnyomulást, és reggel 4 óra 40 perckor indult meg az általános támadás. Csonttá fagyott, vizenyős réten sűrű hóvihar közepette fejlődnek fel a honvédek. A várparancsnokság által kiadott hivatalos jelentés szerint: „a támadás nagy ellenséges erőkre bukkant. A foglyok mondása szerint ott volt közöttük az egész 58. tartalék hadosztály. Még mielőtt a kimerült 108. dandár és a Kloiber-dandár [a Klaiiber Frigyes ezredes parancsnoksága alatt álló cs. és kir. 1. vártüzér dandár] beavatkozhatott volna, már összetört volt a támadás az ellenséges ellentámadás folytán. A kombinált Waitzendorfer-hadosztály nagy veszteségekkel visszavonult. A legénység ki van merülve. A 23. honvédhadosztály támadása a M. H. Nowosiolki magasságig jutott előre. Igen erős ellenséges ellentámadás visszavetette. A 2. és 5. honvéd gyalogezred, továbbá a 7. honvéd gyalogezred zöme részben elesett, részben fogságba jutott. A 8. honvéd gyalogezrednek is nagy veszteségei vannak. A 23. honvéd hadosztály tehát majdnem megsemmisült. A m. kir. 97. népfelkelő dandár veszteségeivel vonult vissza. Általános a kimerülés...”

³⁰ helyesen: a k. k. 35. Landwehr Regiment-től.

Ez a rövid összefoglaló szürke története a przemysli várórség utolsó kirohanásának. Amint utóbb kiderült, az egész kitérés és annak tervei el voltak árulva. Minden mozdulatunkat ismerték az oroszok, és e célból nagy erőket koncentráltak a kitérés helyére.

A hivatalos statisztika szerint a kirohanásnál Przemysl 130 000 főnyi hadseregéből összesen 8500[-as] ütközeti létszámot tudtak összeszedni és ebből 2662 jött vissza, a veszteség tehát: 5838 főt tett ki, ami megfelel 68,6%-nak.

Az áttörési kísérlet ezek szerint hősiesség elgondolású, de kivihetetlen terv volt, amelynek helytelen elgondolású megvalósítása csak súlyosbította a várórségnek helyzetét és betetőzte, siettetette a tragikus véget. . .

A katonai szakértők szerint még ma is az a vélemény, „hősi cselekedet volt a kitérés. Történelmen alapuló tradíció, Zrinyi Miklós és társai példájának utánzása, de a gyakorlati értéke semmi sem volt. . .”

A kitérés sikertelensége percek alatt elterjedt a városban. Délután már hozták a kórházba a sebesültek százait és a végelgyengülésben összeesett ezreit. Mi, a kórházban tartózkodók tőlük értesültünk a kitérés lefolyásáról és annak epizódjairól. Természetesen akkor és ott még nem láttuk úgy a helyzetet, ahogy ezt ma itt leírhatom. Rettenetes pánik vett rajtunk erőt és állandóan attól rettegtünk, hogy az oroszok erőszakkal is beveszik a várat.

Természetesen az események most már a várban is végleges helyzetet teremtettek. Az utolsó napokban, 19. és 20-án este a körletparancsnokok egymásután jelentik, hogy az oroszok előnyomulnak és támadnak, lövik a várat köröskörül. Támadásaikat azonban mindenütt sikerrel visszaverik. Erős tüzérségi harc folyt közben és arra állandóan válaszoltunk.

A városban lakók (közül) ekkor már mindenki tudta, hogy az áttörés sikertelensége folytán a vár már nem tarthatja magát. A civil lakosok félték az oroszoktól, sajnálták minket, de voltak olyanok is, akik örültek. Az árak mélypontra estek. Félték az oroszok rekvirálásaitól és inkább olcsóbban eladtak mindent.

Március hó 20-án egész nap lóvágatás folyt. Minden lovat le kellett vágni. Kivétel a parancsnokság lovai.

Március 21-én egy utolsó nagy tanácskozássra ült össze a várparancsnokság a védő tanács tagjaival. Ez a bizottság, a bécsi katonai levéltárban fennmaradt jegyzőkönyv szerint, március hó 22-én reggel 6 órában állapította meg a vár átadásának időpontját. Ezt megelőzően a hajnali órákban pedig a vár és összes erődei felrobbantandók.

A már régebben kidolgozott és kiadott tervek szerint 21-én délután elégetik az összes található pénzeket (mintegy 6 700 000 koronát), felgyújtják a repülőgépeket, tönkreteszik az összes autókat, felrobbantják a vasuti állomást, felégetik a vasuti kocsikat és mozdonyokat.

Egész nap és éjjel közben bombázták az oroszok a várat. Egyes helyeken 28 cm nehézsúlyú mozsarakkal és hajóágyúkkal tüzeltek.

Borzalmas ágyútűz és dörgés közepette indult meg a 21-ről 22-ére virradó hajnalon a várban lévő munió elpusztítása. Pokoli tűz kezdődött ekkor. Egész éjjel dolgoznak a tűzerek és csak hajnali 2—3 óra között kezd lassan fogyni a tűzérségi munió.

Hajnali 3 órakor a vár őrsege kimerülten és teljesen megsiketülve hallgatja azt az irtózatost, pokoli koncertet, amit ágyúink és a különböző robbanások okoznak.

Hajnali 4 órakor a borzalmas ágyútűz tetőfokát éri el, mennydörgésszerűen száll az erődvonalon végig az ágyúk hattüdála. . .

Hajnali 5 órakor az utolsó lövésekkel az ágyúkat robbantják szét tűzereink. Ez alatt megkezdődött a fényszórók, lakberendezések, kályhák, ablakok és minden használható értéknek az elpusztítása. Petróleummal leöntötték mindent és meggyújtották azokat.

Befejezésül az utásztisztek vezetése alatt megkezdődött az aláaknázott erdők felrobbantása. Ezzel egyidőben a városban a muniós raktárakat és a Szán hidjait robbantották szét.

A Szán közüti vashidjának robbantását magam is látom kórházam ablakából. Távcsovön nézem azt. Látom, hogy dolgoznak a katonák. Egyszerre csak egy óriási dőrej.

A hid felágaskodik, sűrű por és füstfelhő száll az ég felé, s mire eloszlik, a vízbe zuhan a hid. Röviddel ezután hét waggon benzint öntenek a Szánba.

Köröskörül az egyes erődökből magasan csapnak ki a lángok, hatalmas tűzoszlopok támadnak, óriási léggömbhöz hasonló, pirosan izzó tömegek robbannak a légbe. A vár és a város lángban áll... Pokolian szép, szomorú tűzijáték...

Teljesen világos lesz. Gyönyörű szép, kék, felhő nélküli az ég. A legszebb nap, ami eddig csak volt.

Közben az erődvonalon a lépésről lépésre visszavonuló gyalogsági és tüzérségi csapatok elpusztítanak minden fegyvert, bajonettet, kardot, mozgókonyhát stb. Parancs szerint minden ellenségeskedést beszüntetnek.

A városban nagy a pánik. Mindenki lakásán marad és a fejleményeket lesi. Egy-szerre csak, úgy kilenc óra felé, hangos hurrázással bevonul a 81-es tartalék divízió egyik százada elsőnek a városba és berontanak tisztjük vezetése alatt a várparancsnokság épületébe. Rövidesen megérkezik ugyanezen divízió tábornok parancsnoka is: Czistiakov, s ő is a parancsnokságra hajtat.

A várba beözönlő oroszok összeülekeznek, énekelnek, örvendeznek. A közönség kimerészkedik az utcákra és kíváncsian nézegetik őket. Az utcán nagy barátkozások folynak. Az oroszok katonáinknak konszervet, kenyeret adnak, cserébe dohányért és cigarettáért. Csoportokba verődve járkálnak katonáink az oroszokkal barátkozva.

Czistiakov parancsára az összes vendéglőket és korcsmákat be kellett zárni. Közben az oroszok rabolni kezdenek, s sietnek lefoglalni a betegek részére őrzött 200 hordó bort.

Gandurin tábornok átveszi a várparancsnokságot. A tisztiek elszállásolják magukat a magánházakhoz. Lefoglalják a ruhatárakat és kutatnak a pénz után. Ez azonban nincs.

Estére a Stieber kávéházban már furcsa élet támadt. Az asztaloknál együtt ülnek a mi tisztjeink az oroszokkal és volt most egyszerre cukor is a fekete mellé, sőt pezsgő is került minden orosz asztalára...

Ezalatt parlamenterrejeink a szabályok értelmében elvégzik dolgukat Seliwanov tábornoknál, a 11. blokkoló⁴⁰ orosz hadsereg parancsnokánál. Megbeszélik a vár átadásának feltételeit és miután 23-án reggel a tábornok a várból visszatérő vezérkari főnökétől vett értesülése alapján meggyőződött parlamenterrejeink által előadottak valóságáról, elbocsátja őket és követeink visszatérhettek a várba.

Jelentéstételük után Kusmanek tábornok elutazott Cholmba, onnan pedig Brest-Litovskba vitték, az orosz hadsereg főparancsnoksághoz.

Az oroszok tovább rabolnak. Lembergi rendőrök és kozákok igyekeznek a rendet fenntartani. Nem egy sortűz hangzott el. Áldozataik: magyarok, osztrákok és oroszok vegyesen.

Közben az orosz élelmezési szállítások egyre jobban érkeznek a várba. 25-étől kezdve már az oroszok adták az élelmet a legénységnek, csak a kenyérral még nem tudtak ők sem rendelkezni.

Március 23-án eligazítást ad ki a várparancsnokság. Az oroszokkal egyetértően intézkedik az elszállításról, elvihető podgyászról stb.

Március 24., 25. és 26-án adják ki az utolsó parancsokat, a magyar parancsnokság együtt az oroszokkal. Az új orosz városparancsnok, Artamanov gyalogsági tábornok 18 pontból álló parancsában elismeri Przemysl hős védőinek önfeláldozó tetteit és ennek elismeréseként megengedi a tiszteknek kardviselését.

26-a után megkezdődött a nagy evakuáció. Gyalog, kancsuka kísérete mellett indították útnak a szomorú sereget. 9 tábornok, 93 törzstiszt, 2500 főtiszt és katonai hivatalnok, 117 000 ember széledt el rövidesen a nagy Oroszországban, hogy ott folytassa a szenvedést és bajt, ahol a mai napon elhagyták...

16. Hiába várom a tábori hadsereget.

Én tehát végleg elszakadtam századomtól és a 6-os vártüzérektől. Zászlóaljamat is evakuálták rövidesen az oroszok, és én magamra maradtam a kórházban. Nézzük csak egy kissé meg, milyen is volt a helyzet a kórházban.

⁴⁰ a körülfárásban részt vevő

Az utolsó kitörés után és az azt követő átadás alatt természetesen igen sokan igyekeztek bejönni a kórházba. Mindenki azt remélte, hogy az oroszok a betegekkel és sebesültekkel jobban fognak bánni, mint a rendes foglyokkal. Hát ez be is következett. Respektálták az oroszok a kórházakat, és igyekeztek is tőlük telhetőleg eleget tenni a genfi konvenció előírásainak.

Abba a kórházba, ahol én tartózkodtam, csak a megszállás negyedik napján vetődött be egy orosz katonai és egészségügyi bizottság-féle, és vette át a parancsnokságot a mieinktől, az 1. számú urali kozák ezred 1. százada. Megindultak a végtelen névsorírások, az összeírások, jelentések stb. Nem volt elég írni a kórházban, aki eleget tudott volna tenni a sok írnivalónak. E mellett cirill betűkkel is óhajtották az egyes jegyzékek és névsorok összeállítását, ami nem kis fáradságunkba került. Jómagam ismertem a cirill betűket és elég jól beszéltem akkoriban a szerb nyelvet, így hamarosan bekerültem az oroszok irodájába és ott nélkülözhetetlenné tettem magam. Tudtam is tőlük mindent, s eleve értesíthettem erről közvetlen környezetemet.

Egyébként az oroszok magát a gyógyellátást továbbra is a mi orvosainkra és gyógyszerészeinkre bízták, és csak kisebb ellenőrzést gyakoroltak ezek felett a dolgok felett. Jómagam is már egészen begyakoroltam magam a gyógyszeradagolásba és kiosztásba is részt vettem a napi visiteken az orvosokkal és a kijelölt orvoságokat adagoltam a betegek számára. Így lassankint az oroszok szemébe „felcserként” tűntem fel és ennek köszönhetem végeredményben azt, hogy fogságom jó része alatt ily minőségben működhettem.

Lassan kitavaszkodott. Szép meleg idők jártak, a fák kizöldültek, elkövetkezett az április, elmúlt a húsvét, minden különösebb emóció nélkül. Próbáltam haza is irogatni lapokat és leveleket, de bizony — amint később kisült — az akkor irt értesítések közül csak a IV. 28-án irt szerb nyelvű lap került haza. Így tehát minden összeköttetés és hír híjján voltam. Szerencsére pénzem volt valamelyes, s így e téren nem is szenvedtem hiányt. Lassanként kezdtem eladogatni egyes feleslegesnek tartott ruhadarabjaimat is és ezek értéke fejében aranyat vásároltam magamnak abban a reményben, hogy ezt jobban megőrizhetem és bárhol értékesíthetem.

Közben az oroszok egyre jobban evakulálták a kórházakat is. Akit lehetett transportokba osztottak, s alkalom adtán valamelyik nagyobb szállítmánnyal elvitték a várból. Így lassanként a kórtermek is kiürültek. Igyekeztem természetesen a magam továbbszállítását húzni-halasztani, úgy gondolván, hogy ráérek Oroszországba menni, a nagy bizonytalanságba, jobb ma egy kis biztos hely a vár romjaiban is, mint a bizonytalanságban. Állandóan hozták ugyanis híreket, hogy a „feldarmee” közeleg. Most jönnek, itt vannak, ott vannak. Egy éjszaka felmentem a legmagasabb részére a kórháznak s onnan figyeltem a távol délnyugati határt. Tényleg tompa ágyúdübörgés és halvány fényjelek voltak hallhatók és láthatók. Mit nem képzel el ilyenkor egy, a szabadulásra váró hadifogoly, és miben nem reménykedik egy szerencsétlen emberfia...

De a „feldarmee” csak nem jött. Már április vége felé járt az idő, midőn egy szép nap parancs érkezett, hogy a „sanitáts” legénységet külön összegyűjtik egy kórházba és onnan viszik el egyenesen Moszkvába, hogy ott a genfi konvenció értelmében kicseréljék a mi hadseregünk által foglyul ejtett egészségügyi csapatbeli emberekkel. Ebből a konszignációból természetesen már magamat sem hagytam ki, s így április hó 23-án kórházunkból átmentünk vagy ötvenen a Nizsankovicei-ut mentén fekvő egyik új iskola épületébe, közvetlenül a zsidó templom mellé, ahol az oroszok összegyűjtötték a sanitáts legénységét. Itt vártuk türelemmel az Oroszországba való elindítás szomorú napját.

Egyszerre csak hire terjedt, hogy a cár meglátogatja Przemysl várát és városát. És valóban nap nap után nagy takarítások folytak az utcákon, sepertek, tisztogattak, mésvizzel lelocsolták az úttestet. Éppen zsidó húsvét volt, amidőn egy délután a templomból kijövő és fekete ünneplőbe öltözött, cilinderes urakat az oroszok körülfojták, kezükbe seprőket nyomtak, kannákat adtak és hajtották őket a kényszermunkára minden tiltakozásuk dacára. Ezt a jelenetet soha sem fogom elfelejteni még élelem...

Április hó 29-én reggel aztán parancsot kaptunk, hogy az utcai szobákból vonuljunk be az udvariba, és segítsünk az orosz legénységnek az ablakok besötítésében.

Uram Isten! Minden ablakon lehúzták a függönyöket, és még tetejére belülről erősen beszegezték és vastag csomagoló barna papírossal bevonták, úgy hogy a napfény át nem törhetett rajta. A szobákba az ablakok mellé fegyveres őrök állottak, lövésre készen, ha valaki a szobába belépni merészelné. Úgy tiz felé aztán, láttuk az udvari szobákból is, hogy orosz gyalogság özönl el az uttestet, mindkét oldalon két sorjával állnak egymás mellé sűrűen és csendben várakoznak. Egyszerre csak nagy hurrázás és izgás-mozgás, zeneszó, csapatok felvonulása stb. Jőmagam egy klosett ablakából gyönyörűen végig néztem az annyira féltett cár bevonulását. Egyszerre csak nagy kozák csapat jött vágatában, csak úgy szikráztak a patkók, közvetlen utána tiz egyforma, sötétkék, francia gyártmányú autó gyönyörű szép fehér és vadonatúj gummi-abroncsokkal. Kilenc autó csukott volt. A tizedik nyitott, abban ült a cár egyszerű barnás tábori télikabátban, fején kucsmával, mellette balról pedig Nikoláj Nikolájevics nagyherceg⁴¹ feszes tartással és állandóan tisztelegve a hurrázó csapatoknak. Maga a cár sápadtan és egykedvűen nézte az egész bevonulást. Civil embert én abban az utcában nem láttam egyet sem, hacsak valahol másutt nem engedélyeztek nekik szabad tekintetet a „bátyuska” felé.

Az autók nyomában megint vágatató kozákok, s utánuk végtelen sorban lovas katonaság.

Úgy jó másfélóra múlva ismét megtörtént a bevonulás, csak most már fordított irányból. Amint az orosz lapokból értesültünk, a cár tényleg eljött a „bevett vár” megtekintésére, s mikor előttünk elvonult, akkor a város szélén fekvő „garnison Spitalba”⁴² ment, ahol sebesült orosz tisztek feküdtek és azokat látogatta meg. Úgy értesültünk, hogy délben nagy bankett volt a tiszteletére, délután pedig már el is hagyta a város területét.

Végeredményben tehát én nagyon is jól láttam az egész bevonulást. Tehát a nagy óvintézkedéseknek az volt a vége, hogy egy klosett ablakából gyönyörűen le lehetett volna dobni egy bombát, ha arra az embernek megfelelő eszközök rendelkezésre állottak volna. De kár lett volna ezt cselekedni... szegény cárt elérte a saját végzete amúgy is a saját népe szabad akaratából...

A cár látogatásának epizódja is elcsendesedett lassankint, és bizony jött a végóra a sanitátszek részére is. Május 2-án reggel korán alarmirozták a legénységet és parancs jött, hogy azonnal indulás Oroszországba. Természetesen lázas sietséggel csomagoltunk és a mintegy kétezer kivevő embert transport úgy 9 órára már készen is állott az utcán. Szép derűs idő volt, kissé hűvös, de igazi kora májusi levegő. Hosszas számbavétel és számolgatás után úgy 11 óra felé aztán útnak indították a csoportokat. Kozákok fogtak közre bennünket, jobbról balról spaliert⁴³ alkotva, szorosan a négyes sorokban állított emberek mellett lovagoltak a vig kozák legények. Mi, dúsan megrakva cókómkjainkkal, valóban nem egy levert csapat képét nyújtottuk, különösen figyelembe véve a sok jól kihizott őrmestert és egyéb altiszteket, akik jóformán valamennyien az irodákból, raktárakból és kórházakból kerültünk ide. Amellett mindenkinek annyi cókómkja és felszerelése volt, hogy alig győztük a cipelni valót, sőt jőmagam is fogadtam magamnak egy szegény legényt, aki bagagem⁴⁴ egy részét vitte.

Elindulván az volt az általános vélemény, hogy a pályaudvarra visznek bennünket s ott bewaggoniroznak és úgy visznek Oroszországba. Itt ért bennünket az első csaldás. A nizzankovicei-útról szépen bekanyarítottak bennünket a Medyka felé vezető országútra és a várost elhagyva szép lassan elindultunk gyalog Lemberg felé.

Amint később, hónapok múltán értesültünk, az oroszok sietsége alapos volt. Megkezdődött napok múlva a híres „gorlicei” áttörés, amely felgöngyölítette az orosz frontot egészen Varsóig és még tovább is. Ekkor kezdődött meg az osztrák-magyar hadsereg nagy előnyomulása, de sajnos én ebben már részt nem vehettem, hanem mint fogoly bandukoltam abba az Oroszországba, ahonnan csak majdnem három évi keserves rabság után térhettem haza.

⁴¹ az orosz hadsereg főparancsnoka 1915 szeptemberéig

⁴² helyőrségi kórház

⁴³ sorfalat

⁴⁴ csomagom

Befejezésül álljon itt a hadtörténelemben azóta már kialakult nézet Przemysl várának jelentőségéről.

„A vár az első körülzárásnál a 3. orosz hadsereget megállította előnyomulásában, később pedig a 8. hadsereget is lekötötte, úgy hogy saját hadseregünk visszavonulása és átcsoportosítása lehetségessé vált.

Przemysl keleti frontja a hadsereg arcvonalában harcolt, a III. hadtest csapatait élelmezte, minden mozgó lövegét és tartalékát kivitte, a Mageirát megszerezte.

A második körülzárással lekötötte a 11. orosz hadsereget, nagy kerülőre kényszerítette az egész orosz hadsereget, utánpótlásuk sokkal nehezebb volt és így a kárpáti saját hadseregnek nagy könnyebbséget szerzett s talán egyik legfőbb védelmezőjévé vált ezzel a magyar földnek...”